

Rostoványi Zsolt

**A németországi iszlám
közösségek**

GROTIUS E-KÖNYVTÁR
2011

Sorozatszerkesztő
Horváth Jenő

© Rostoványi Zsolt

© www.grotius.hu

Tartalomjegyzék

- Egy kis történelem – az első muszlimok Németországban / 5
- A vendégmunkásoktól (Gastarbeiter) a letelepedett „külföldiekig“ (Ausländer) / 7
- A muszlim közösségek helyzete / 10
- Vallás és vallásosság Németországban / 13
- Iskolai hitoktatás / 14
- A németországi muszlimok differenciáltsága: „szervezettek“ és „hallgatók“ / 15
- Multikulturalizmus vs. integráció: a „Leitkultur-vita“ / 20
- A németországi muszlimok integrációja / 29
- A németországi muszlimok radikalizálódása: „csábító fundamentalizmus“ és „halálos tolerancia“? / 37
- Felhasznált irodalom / 45

Ha a Németországban élő muszlim (és egyéb) bevándoroltak helyzetét vizsgáljuk, számottevő eltérésekkel találkozhatunk az Európai Unió két másik, legnagyobb lélekszámú muszlim közösségével rendelkező országához, Franciaországhoz és Nagy-Britanniához képest. Németország ugyanis – előbbiektől eltérően – nem rendelkezik gyarmatosító múlttal, ezért esetében a gyarmatok függetlenné válása és a dekolonizációs folyamat nem játszik szerepet a bevándorlásban.

Még egy markáns különbség – különösen Franciaországhoz képest – az eltérő nemzet-fogalom, amely különösen az állampolgárság esetében alapvető jelentőségű. A német nemzet-fogalom ugyanis a klasszikus „kultúrnemzet” eszméjére épül, szemben a francia politikai- vagy állam-nemzet koncepcióval. Előbbi meghatározóan etnikai kategória, hiszen tagjává – sarkítva – csupán beleszületéssel válhat valaki. Utóbbi viszont területhez kötött, s az államhatárok övezte területen élők – etnikai/kulturális mivoltuktól függetlenül – foglalja magában.

Amíg Nagy-Britanniában a volt gyarmatokról érkezett betelepülők rendkívül könnyen állampolgársághoz jutottak, addig Németország esetében épp ellenkezőleg: a vendégmunkások csak kivételes esetekben kaphatták meg az állampolgárságot. A német állampolgárság – a nemzet-fogalomnak megfelelően – az etnikai származáson alapult (*jus sanguinis*) és nem a születési helyen (*jus soli*).

Fentiek mellett fontos különbség a nyelv is. Franciaország és Nagy-Britannia esetében – mivel a bevándoroltak zöme a volt gyarmatokról és félgyarmatokról érkezett, ahol az „anyaország” nyelvét beszélték – nyelvi probléma lényegében nem, vagy alig merült fel. Ezzel szemben a Németországba (korábban NSZK) érkezett bevándoroltaknak egy komoly akadállyal is meg kellett küzdeniük, ti. a német nyelv elsajátításával.

Németország demográfiai mutatóiban radikális változások mentek végbe a második világháború utáni évtizedekben, s ezeket a változásokat főleg okozták a hidegháború utáni időszak eseményei. A második világháborút követő időszak német „gazdasági csodájának” éveiben az akkori Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) alkalmazott külföldi vendégmunkások (*Gastarbeiter*), családtagjaik és leszármazottaik sokasága kívánt később állandó jelleggel letelepedni az országban. A kilencvenes évek elején a „kivülről jöttek” számát növelték a kelet-európai országokból érkező és Németországban letelepedni szándékozó kitelepülők – lényegében a Kelet-Európából „hazatérő” etnikai német kisebbségek (*Aussiedler*).¹

A „külföldiek” (*Ausländer*) mind érzékelhetőbb jelenléte komoly változásokat eredményezett – egyúttal problémák és konfliktusok sorával járt – a német társadalomban és politikában, állandó témájává válva a politikai diskurzusnak is. Németország mind inkább a „bevándorlási célországgá” kezdett válni (*Einwanderungsland*), ami fel-

¹ Számuk a kilencvenes évek elejétől évről-évre rohamosan növekedett, 1993-ban elérte az évi 400 000 főt. A német kormány ezért új bevándorlási törvényt hozott, kifejezetten a „hazatérni szándékozó” etnikai németek számára (Kriegfolgenbereinigungsgesetz 1993), amelynek értelmében a befogadás feltétele egyfelől a német nyelvtudás, másfelől a közvetlen német etnikai eredet igazolása.

vetette a német identitás (s a hagyományos német kultúrnemzet-koncepció) újraértelmezésének a szükségességét is. A viták egyik központi kérdésévé a multikulturalizmus vs. „domináns-„, „vezető-„, illetve „iránymutató kultúra“ (*Leitkultur*) ellentétpárja, illetve a „külföldiek“ integrációja vált.

A változások különösen „drámainak“ nevezhetők a Németországban élő muszlim lakosság vonatkozásában. 1961-ben a Németországban (NSZK) élő muszlimok száma mindössze 15 000 fő volt, ma több mint 250-szer ennyi muszlim él Németország területén (mintegy 3,8–4,3 millió fő²), ami Franciaország után a második legnagyobb muszlim közösséget jelenti az Európai Unió tagállamai közül. Az iszlám vallás a német „történelmi“ egyházak, a római katolikus és az evangélikus mögött a harmadik helyre került a vallások sorában.

A német nyelvű irodalom Németország lakosságáról beszélve mindmáig különbséget tesz a „külföldiek“ (*Ausländer*) és a „németek“ (*Deutschen*) között. Előbbi kategóriába sorolódik lényegében mindenki, aki nem „etnikai német“, rendelkezék bár német állampolgársággal. Mindezzel egyidejűleg kemény vita folyik a „németiség“ kritériumairól, egyáltalán: a német identitásról.

Egy kis történelem – az első muszlimok Németországban

Jóllehet Németország – konkrétan a Német Szövetségi Köztársaság – tömeges méretekben más nyugat-európai országokhoz hasonlóan a második világháborút követően szembesült a muszlim kisebbségek kérdésével, természetesen kisebb muszlim közösségek már évtizedekkel, sőt évszázadokkal korábban is éltek német területeken. Bécs 1683-as, az oszmán hadsereg általi második sikertelen ostromát követően viszonylag nagy számú oszmán katona, illetve a hadsereget kiszolgáló egységek számos tagja maradt a helyszínen vagy fogolyként, vagy pedig szökevényként. Közülük azután jó néhányan az akkor még fragmentált német államok területén telepedtek le vagy udvari szolgálatban, vagy kereskedőként, illetve egyéb foglalkozásokat űzve.³

Érdekes epizódként itt említjük meg, hogy sok neves német személyiség – mindenekelőtt a romantika nagy alakjai közül – kifejezetten rokonszenvvel viseltetett az iszlám iránt. Közülük is kiemelkedik Johann Wolfgang Goethe, akinek a Nyugat-keleti díván című műve egyes muszlim vallástudósok szerint kellő bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy Goethe valójában muszlim volt. Egy 1995. december 19-én Weimarban kibocsátott *fatvában* Abd al-Kádir al-Murábit sejk szerint Goethe műveiben meggyőző tanubizonyosságát adja annak, hogy az iszlámot tekinti vallásának, ezért a muszlimok körében őt Muhammad Johann Wolfgang Goethének kell tekinteni, az első európai muszlimnak a modern, felvilágosodás utáni Európában.⁴

² Dr. habil. Sonja HAUG, Stephanie MÜSSIG, M.A., Dr. Anja STICHS: *Muslimisches Leben in Deutschland im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz. Forschungsbericht 6. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*, Nürnberg, Juni 2009. 11.o.

³ Csak érdekességként: közülük néhányan áttértek a kereszténységre és olyanokról is szólnak a tudósítások, akikből lelkészek lettek. Lásd Jorgen NIELSEN: *Muslims in Western Europe*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004. 2.o.

⁴ Lásd Goethe als Muslim von Schaikh ‘Abdalqadir Al-Murabit. Weimar, 19. Dezember 1995. <http://www.enfal.de/gote-fat.htm>, valamint <http://islamhariini.wordpress.com/2007/12/23/was-goethe-a-muslim/> A sejk egyebek mellett a következő részletekre hivatkozik a Kelet-nyugati dívánban:

Poroszország expanziója a 18. század közepén új szakasz kezdetét jelentette. Különböző porosz fejedelmek a hadseregben is mind nagyobb számban alkalmaztak muszlimokat, elsősorban az orosz hadseregből dezertált tatárokat. A század második felére a porosz lovasságban több mint ezer muszlim katona szolgált, s a tatárok mellett hamarosan megjelentek a törökök is. Berlinben hamarosan muszlim temető létesült, amely mellett 1866-ban felépült az első mecset is. A század végén Berlin és Isztambul között diplomáciai kapcsolat létesült. Az Oszmán Birodalom és a Hansa városok 1839-ben kereskedelmi szerződéseket kötöttek, majd egy év múlva vámuniót hoztak létre. A német egység megteremtését követően még erőteljesebbé váltak a kapcsolatok az Oszmán Birodalommal, Németország igen aktív kelet-politikát folytatott.

Mindezek hatására a németországi, és konkrétan a berlini muszlim közösség dinamikusan fejlődött egészen az első világháborúig, amelyben Németország és az Oszmán Birodalom – a „német-török fegyverbarátság“ alapján – egymás szövetségeseiként vettek részt.⁵ II. Vilmos császár 1898-ban hosszú utat tett az Oszmán Birodalomban, s Damaszkuszban mondott beszédében minden „mohamedánt“ barátságáról biztosított.⁶ A világháborúban elszenvedett vereség azonban megváltoztatta a helyzetet: Berlinben csak egy kis muszlim közösség maradt.

Mindazonáltal 1922-ben 1800, különböző országokból származó muszlim – köztük 20 német – megalapította a Berlini Iszlám Közösséget (Islamische Gemeinde Berlin), amely lényegében a kezdetét jelentette a németországi muszlimok szervezett közösségi életének. Ezt a közösséget hamarosan újabbak követték. 1924-ben az Ahmadíja-közösség (először Moslemische Gemeinschaft néven, majd 1930-tól mint Deutsch-Muslimische Gesellschaft Berlin) lefektette az első berlini mecset – a 26 méter magas kupolával és két 32 méter magas minarettel rendelkező Moschee am Fehrbelliner Platz – alapkövét.⁷ 1927-ben, ugyancsak Berlinben alakult meg a máig működő Zentralinstitut Islam-Archiv-Deutschland.

A második világháború időszaka sajátos módon járult hozzá a németországi muszlimok számának növekedéséhez. Foglyul ejtett szovjet katonák tízezrei léptek a Harmadik Birodalom szolgálatába, s köztük nagy számban voltak muszlimok. A máso-

---

“Jézus, mikor szállt magába,
az egy Istent átérezte;
ki őt istenként imádtá,
akaratát megsértette.

A helyes hit igaz fényben
Mohamednek is világlott;
csak az egy Allah nevében
bírhatta le a világot.”

[Szulejka könyve] Halasi Zoltán fordítása

“Hogy öröktől fogva van-e a Korán? -
kedvem kutatni nincs. ...
Hogy a Könyvek Könyve: elfogadom
Mohamed parancsa szerint.”

[Száki-Náme
A pohárnok könyve
Hogy öröktől fogva van-e a Korán?]
Szabó Lőrinc fordítása

⁵ A német kormány és a berlini török követ közösen dolgoztak azon, hogy mecsetet és imámokat biztosítsanak az ellenséges hadseregekből foglyul ejtett muszlim hadifoglyok számára. Lásd Jorgen NIELSEN: *Muslims in Western Europe* i.m. 2.o.

⁶ Faruk SEN – Hayrettin AYDIN: *Islam in Deutschland*. Verlag C.H. Beck, München, 2002. 11.o.

⁷ A mecset építéséhez természetesen megfelelő finanszírozási forrásokat kellett teremteni. A közösség a vallásközi párbeszéd megteremtésén fáradozott, keresztényeket is felvett tagjai közé és olyan rendezvényeket szervezett, amelyeken részt vett mások mellett Thomas Mann, Hermann Hesse és Albert Einstein is. Vö. Faruk SEN – Hayrettin AYDIN: *Islam in Deutschland* i.m. 12.o.

dik világháborút követően közülük sokan Németországban maradtak, s a Balkánról és más kelet-európai országokból érkező muszlim menekültek csatlakoztak hozzájuk. 1951-ben megalakították saját szervezetüket is⁸, amely mindmáig létezik.

A vendégmunkásoktól (Gastarbeiter) a letelepedett „külföldiekig“ (Ausländer)

Az ötvenes években indult meg Németországba is a muszlimok nagyobb mértékű bevándorlása. A második világháborút követő helyreállítások, majd gazdasági fellendülés nyomán komoly munkaerőhiány keletkezett, amelyet vendégmunkások (*Gastarbeiter*) alkalmazásával igyekeztek megoldani. Egy sor regionális (szövetségi) és magánkezdeményezés nyomán török⁹ vendég-munkások érkeztek eleinte viszonylag korlátozott számban Nyugat-Németországba. Tapasztalataik általában kedvezőtlenek voltak, mivel még a képzetek sem jutottak képzettségüknek megfelelő munkához, csak nagyon kevesen vehettek részt továbbképzésben, s döntő többségük képzettséget nem igénylő tevékenységeket volt kénytelen végezni. Zömük az északi ipari övezetekben (Hamburg, Bremen, Kiel) koncentrált. Mivel azonban a vendégmunkásokat a későbbiekhez képest ekkor még meglehetősen liberálisan kezelték, sokan közülük a családjukat is magukkal hozhatták és viszonylag gyorsan letelepedési engedélyhez jutottak.

A szövetségi kormány hamar felismerte, hogy a vendégmunkások kérdését célszerűbb egységesen, központilag szabályozni. A vendégmunkások toborzása ettől kezdve kormányzati monopóliummá vált. Sorra kötötték meg a kétoldalú megállapodásokat mindenekelőtt a Földközi-tenger mentén fekvő országokkal: először Olaszországgal 1955-ben, majd Spanyolországgal és Görögországgal (1960), őket követte Törökország (1961), Portugália (1964), Tunézia (1965) és Jugoszlávia (1968). Miután a szövetségi kormány megkötötte a kétoldalú megállapodást a török kormánnyal török vendégmunkások Nyugat-Németországba történő bevándorlásáról¹⁰, a török munkaerő csak hivatalos törökországi – a német és a török hatóságok által közösen működtetett – toborzó irodák útján, megfelelő orvosi vizsgálatot és állás-interjút követően, a szükséges engedélyekkel és egyéb okmányokkal ellátva érkezhettek az NSZK-ba.

Mivel – amint azt a „vendégmunkás“ kifejezés is jól jelzi – hivatalosan csupán néhány évre tervezték a vendégmunkások foglalkoztatását s ezt követően azok hazatérésével számoltak – az un. rotációs elv alapján a hazatérteket mindig új munkaerővel kívánták pótolni –, a család (feleség és gyermekek) Törökországban maradt, s csak egyedülálló férfiak érkeztek vendégmunkásként Nyugat-Németországba.

A gyors ütemű német gazdasági növekedés következtében a foglalkoztatott külföldi munkaerő 1960 és 1963 között több mint megháromszorozódott, s körükben a tö-

⁸ Geistliche Verwaltung der Muslimflüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland

⁹ A tanulmányban mindvégig a „török“ kifejezést használjuk a Németországban dolgozó vagy élő, Törökországból származó, törökországi háttérű lakosság vonatkozásában. Ez azonban így pontatlan, mivel a Törökországból származók körében a többségüket adó török etnikumúak mellett jelentős számban találhatóak kurdok is. A kérdéskörrel foglalkozó német nyelvű irodalom túlnyomó többsége azonban csak „törökökről” beszél, a statisztikai adatok is a „törökökre” vonatkoznak, nem téve különbséget a Törökországból származó törökök és kurdok között.

¹⁰ Az időzítés nem volt véletlen. Egy évvel korábban épült a berlini fal, amely megakadályozta a keletnémetek beáramlását, s ugyanebben az évben kezdődött Törökország első öt éves terve, amely egyik elemeként előírta a török munkaerő exportját.

rökök aránya egyre nőtt. Ugyanebben az időszakban a Németországba érkező török vendégmunkások száma megtízszereződött.¹¹ 1961 és 1973 között 2,6 millió török jelentkezett Isztambulban, hogy munkát vállaljon Nyugat-Németországban. Az egészségügyi és a szakmai szempontok mellett életkori korlátok is léteztek: férfiak esetében 40, nőknél 45 év, szakképzettség nélküliek pedig csupán akkor számíthattak engedélyre, ha 30 évesnél fiatalabbak. Összesen 825 000 vendégmunkás kapott két évre szóló munkavállalási engedélyt, ebből 678 000 férfi és 147 000 nő.

Az 1966-67-es recesszió következtében nagyszámú vendégmunkás áramlott vissza származási országába, az 1973-as kőolajválságot pedig komoly munkaerőpiaci megszorítások követték, egyebek mellett leállították további külföldi vendégmunkások foglalkoztatását (*Anwerbestopp*). Migránsok ettől kezdődően csak házasság vagy családdegyesítés címén érkezhettek Nyugat-Németországba. A szigorításoktól nemcsak azt várták, hogy újabb vendégmunkások nem érkeznek az országba, hanem azt is, hogy az ott lévők egy jelentős része majd hazatér.

Mindez azonban sajátos módon nemhogy csökkentette volna az NSZK-ban élő külföldiek számát, hanem inkább növelte. A vendégmunkások jelentős része már több mint egy évtizede Németországban tartózkodott és egyáltalán nem állt érdekében hazatérni. Ráadásul miután újabb visszatérésre a közeli jövőben aligha lehetett számítani – inkább csak további megszorításokra –, többségük tartós letelepedésre törekedett Németországban. Mindennek viszont természetes velejárója volt a „láncmigráció” formájában bekövetkező, az 1949-es alaptörvény által alkotmányosan biztosított családdegyesítés, amelynek keretében az addig otthon maradt családtagok (feleség és gyermekek) is követték a családfőt Németországba.

A következmény – a várakozásokkal ellentétben – a Németországban élő külföldiek számának további növekedése lett. 1973-ban az ország népességének 6,4%-a, 3,5 millió fő volt külföldi, ez az arány 2001-re 9%-ra növekedett.¹² (A nagyjából 9%-os arány mindvégig változatlan maradt a kétezres években: 2007-ben például 6,74 millió külföldi élt Németországban, a népesség 8,9%-a.¹³ Ez a szám nem tartalmazza azokat a bevándoroltakat, akik megkapták a német állampolgárságot.) Ez a növekedés nem volt egyenletes: a nyolcvanas évek végéig viszonylag lassabb ütem ekkor felgyorsult: 1989 után Kelet-Európából megindult a német etnikumúak tömeges áttelepülése: 1990 és 2004 között mintegy 2,4 millió fő, mellettük nőtt a menedékjogot kérők száma is. A csúcst 1992 jelentette, egyedül ebben az évben 1,2 millió fő vándorolt be Németországba, közülük 438 000 fő volt a menedékjogot kérő.¹⁴ Mivel a bevándoroltakon belül összességében a muszlimok voltak a legtöbben, igen nagy mértékben nőtt a Németországban élő muszlimok száma: az 1961-es 6500 főről 1989-re 1,8 millió, 2002-re pedig 3,4 millió főre.

A nyolcvanas években Törökországból elsősorban politikai menekültek érkeztek az NSZK-ba, különösen sokan – mintegy 60 000 fő – az 1980. szeptember 12-i törökországi katonai államcsínyt követően. A kilencvenes években pedig a kelet-európai orszá-

¹¹ Jorgen NIELSEN: *Muslims in Western Europa* i.m. 25.o.

¹² Joel S. FETZER and J. Christopher SOPER: *Muslims and the State in Britain, France, and Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, New York stb., 2006. 101.o.

¹³ Johannes von STRITZKY: Germany's Immigration Policy: From Refusal to Reluctance (ARI). *Real Instituto Elcano*, 3/6/2009. http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/riecano_eng/Content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/demography+population/ari93-2009

¹⁴ u.o.

gokból érkező bevándorlók száma jelentősen meghaladta a hagyományosan a mediterrán térségből – így Törökországból – érkezőkét.

1. táblázat

A török eredetű népesség alakulása

1961	6 800
1965	132 000
1968	205 000
1970	469 000
1973	910 000
1981	1 546 000
1991	1 779 000
1995	2 014 000
1997	2 107 000
2001	2 371 000
2005	2 500 000-2 600 000

Forrás: Islam and Identity in Germany. Crisis Group Europe Report No. 181, 14 March 2007. 4.o.

Annak, hogy a német kormány hosszú időn keresztül „vendégmunkásokban” – vagyis csak bizonyos ideig Németországban tartózkodó külföldiekben – és nem állandó letelepedettekben gondolkodott, hosszan ható negatív következményei is lettek. Az ideiglenességből következően ugyanis a kormány nem sok figyelmet fordított a vendégmunkások speciális oktatási, kulturális vagy vallási szükségleteinek a kielégítésére. A Törökországgal aláírt foglalkoztatási megállapodásban például egyáltalán nem esett szó imahelyekről. A német kormány tudatosan nem is törekedett arra, hogy megteremtse a vendégmunkások tartós, illetve állandó németországi tartózkodásának a feltételeit. Ilyen igény persze a vendégmunkások részéről sem igazán merült fel, többségük ugyanis pusztán gazdasági érdekből vállalt munkát Németországban. Mindez jelentős mértékben megváltozott 1973 után, hiszen a családegyesítéseket követően a muszlim családok már elvárták a megfelelő oktatási, szociális jóléti, vallási feltételek biztosítását.

A német kormány nem volt könnyű helyzetben, amikor az országban élő „külföldi” (*ausländische*) – mindenekelőtt muszlim – népesség vallási igényeinek a kielégítéséről volt szó. Az iszlám ugyanis Németországban nem „öshonos”, hanem „vendégvallás”, amelyre a német törvények vallással foglalkozó részei nem vonatkoztak. Eleinte az volt az álláspont, hogy erről majd a török kormány fog gondoskodni. 1972-ben a török kormány a vallásügyi hivatalon belül külön részleget hozott létre, amely a külföldön élő törökök vallásgyakorlási lehetőségeivel volt hivatott foglalkozni.

Egy évtizeddel később alakult meg a török kormány befolyása alatt álló Török-Iszlám Vallásügyi Egyesülés, a DITIB¹⁵, amely azonban csak részben volt képes eleget tenni ennek a feladatnak, ráadásul ataturki, szekuláris beállítottsága eleve sok németországi muszlim számára nem tette elfogadhatóvá. Szervezetek és „ellenszervezetek” sora alakult, amelyek az iszlám különböző irányzatait propagálták, köztük különböző iszlamista szervezetek is megjelentek¹⁶. Nyilvánvalóvá vált, hogy Törökország képtelen ellenőrizni a Németországban élő török kisebbség vallásügyeit.

A muszlim közösségek helyzete

Európában Franciaország után Németországban él a legnagyobb muszlim közösség, mintegy 3,8–4,3 millió fő, ami Németország lakosságának 4,6–5,2%-a¹⁷. Csaknem kétharmadukat (63%) – 2,5–2,7 millió fő – teszik ki a Törökországból bevándoroltak és leszármazottaik¹⁸. A Törökországból származók adják Németország külföldi eredetű lakosságának (7,3 millió fő) több mint harmadát, s az ország össznépességének (82,4 millió fő) 3%-át, ugyanakkor Németországban él a Törökországon kívül élő törökök 75%-a.¹⁹

¹⁵ Bővebben lásd később

¹⁶ Egyik ilyen volt a Kaplan-csoport létrejötté a nyolcvanas évek elején. Cemaleddin Kaplan (aki a sajtótól megkapta a “Köln Khomeinije” nevet) Törökországban Necmettin Erbakan köréhez tartozott, majd a katonai puccsot követően hagyta el Törökországot és telepedett le Németországban. Itt eleinte egy, a török kormányzattal szemben álló mozgalom létrehozásán fáradozott. Példájaként Khomeini ajatollah szolgált, aki száműzetésből szervezte az iráni sah elleni megmozdulásokat, majd vezette a győztes iszlám forradalmat. Az iráni események komoly visszhangra leltek a németországi törökök bizonyos köreiből. Kaplan 1984-ben megalapította a “kalifai állam” (*Kalifatstaat*) nevű mozgalmát, majd egyre inkább kezdett igényt formálni a kalifai címre. Fanatizált követői részvételével nagy rendezvényeket tartott a kölni sportcsarnokban, amelyek dramaturgiája egyeseket a nemzetiszocialista pártrendezvényekre emlékeztetett. Erbakan törökországi választási győzelmét és miniszterelnökségét már nem érte meg: 1995-ben meghalt. “Kalifátusát” fiára, Metin Kaplanra (“Köln kalifája”) hagyta. A mozgalom azonban megosztottá vált és egy “ellenkalifa” is jelentkezett, aki azonban gyilkosság áldozatává vált. Kaplant a düsseldorfi bíróság bűnösnek találta – mivel nyilvánosság előtt buzdított az “ellenkalifa”, Ibrahim Sofu meggyilkolására – és 2000-ben négy év börtönre ítélték. Vö. Günther LACHMANN: *Tödliche Toleranz. Die Muslime und unsere offene Gesellschaft*. Piper Verlag, München, 2005. 108-110.o. 2005-ben “az alkotmányos rend erővel történő megdöntésének kísérlete” vádjával életfogytiglani börtönre ítélték.

¹⁷ A Német Iszlám Konferencia és a Bevándorlás- és Menekültügyi Minisztérium 2009 júniusi kiadványa a németországi muszlimok számát tekintve deklaráltnál magasabb értékkel kalkulál, mint a korábbi, széles körben elfogadott becslések (3,1-3,4 millió fő). Vö. Sonja HAUG, Stephanie MÜSSIG, Anja STICHS: *Muslimisches Leben in Deutschland im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz* i.m. 12.o.

¹⁸ A németországi török kisebbségre vonatkozó adatok eltéréseit az magyarázza, hogy különböző források különbözőképpen ítélik meg a hovatartozás kérdését. Immáron nem csupán második és harmadik, hanem negyedik generációs törökök is élnek az országban. A 2004-es és 2005-ös népszámlálás adatai szerint 2,4 millióan éltek Németországban olyanok, akik török migrációs háttérrel rendelkeztek. A Németországban élő török állampolgárok száma ugyanekkor 1,8 millió, a német állampolgársággal (is) rendelkezőké 415 000. Egyes németországi török vezetők 3,5 millió németországi törökről beszélnek. Az Európai Unió tagállamaiban összesen mintegy 3,6 millió török él, ami az oroszok után a második legnagyobb lélekszámú nem uniós népesség.

¹⁹ Islam and Identity in Germany. *Crisis Group Europe Report No. 181*, 14 March 2007. 6-7.o.

A Németországban élő muszlimok második legnagyobb csoportját a délkelet-európai, balkáni országokból (Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Albánia) származók adják (496 000–606 000, az itt élő muszlimok 14%-a), őket a Közel-Keletről érkezettek követik (292 000–370 000, 8%), ezután Észak-Afrika következik (259 000–302 000, 7%), s végül Közép-Ázsia, Délkelet-Ázsia és Fekete-Afrika (országok szerinti bontásban Marokkó, Irán, Irak, Afganisztán, Pakisztán, Tunézia és kisebb lélekszámban egyéb arab és afrikai országok). A Németországban élő muszlimok mintegy 10%-a arab eredetű.²⁰

Ami a Németországban élő muszlimok vallási irányzatok szerinti megoszlását illeti, 74%-uk szunnita, 13% az alevik aránya (akiknek a többsége muszlimnak tartja magát) és 7% a síitáké. Emellett kisebb számban található az ahmadija irányzatának követői, szúfik és ibáditák.

Más nyugat-európai országokhoz hasonlóan Németországban is a muszlim lakosság zöme erősen koncentráltan, nagy- és közepes nagyságú városok peremkerületeiben, olcsó lakónegyedekben él (Berlin, München, Frankfurt am Main, Duisburg, Köln). Körükben a városiasodás mértéke előrehaladottabb, mint az „öshonos“ német lakosság körében. Míg a Németországban élő „külföldiek“ (*Ausländer*) 80%-a él 100 000 főnél több lakosú nagyvárosokban, a hasonló arány a német lakosság körében 60%.²¹

A németországi török népesség több mint háromnegyede városokban koncentrálódik, mintegy 150 000 fő Berlin Kreuzberg városrészében. A németországi törökök 35%-a Észak-Rajna-Vesztfália tartományban él, hiszen itt található az a nagy ipari létesítmények, amelyek a hatvanas években különösen sok vendégmunkást foglalkoztattak. Kölnben és Duisburgban egyenként több mint 30 000 főre becsülhető az ott élő török kolónia nagysága.

Mindez még egy óriási kulturális problémára világít rá. A Törökországból Németországba bevándorolt törökök mintegy 90%-a Anatóliából érkezett, ahol is vidéken éltek és zömmel mezőgazdasággal foglalkoztak.²² Oktatás-képzettségi színvonaluk eleve meglehetősen alacsony volt, ugyanakkor körükben erősen éltek az iszlám tradíciók és a hagyományos viselkedésmódok. Ők nemcsak hogy más országba kerültek, hanem ezzel egyidejűleg elmaradt vidéki környezetből egyik napról a másikra modern nagyvárosi környezetbe is.

Ezeknek a kolóniáknak a jelentős része többé-kevésbé szeparálódik a német környezettől, „etnikai enklávéként“ működik. Török üzletek, éttermek, mecsetek és egyéb szolgáltatások hálózata látja el az itt élő lakosságot, tucatszámú török TV csatorna programja fogható. A kétezres évek elején Németországban több mint 35 000 török kisvállalkozás működött, amelyek túlnyomó többsége a török kolóniák speciális igényeit elégítette ki.

A beilleszkedést, integrálódást még mindig nagymértékben hátráltatja a nem megfelelő német nyelvtudás. Egy 2001-ben készült felmérés megállapításai szerint a Berlin Kreuzberg negyedében élő török családok gyermekeinek 63%-a nem megfelelő német nyelvtudással rendelkezett, ezért nem tudott eleget tenni az általános iskola nyel-

²⁰ Sonja HAUG, Stephanie MÜSSIG, Anja STICHS: *Muslimisches Leben in Deutschland* i.m. 12-13.o., *Islam and Identity in Germany* i.m. 4.o.

²¹ Stefan LUFT: *Abschied von Multikulti. Wege aus der Integrationskrise*. Resch-Verlag, Gräfelfing, 2006. 116.o.

²² Sophia TIEMANN: *Die Integration islamischer Migranten in Deutschland und Frankreich – ein Situationsvergleich ausgewählter Bevölkerungsgruppen*. Wostok Verlag, Berlin, 2004. 83.o.

vi követelményeinek.²³ A török fiatalok átlagosan 4,5 évvel kevesebbet járnak iskolába, mint a németek, utóbbiak körében pedig kétszer annyi a középiskolát végzettek aránya, mint a török fiatalok között. A középiskolát végzett fiatalok közül egyetemen továbbtanulók aránya a német fiatalok körében több mint kétszer akkora, mint a török fiatalok esetében.

A nyelvtudásban, illetve az oktatásban megnyilvánuló problémák éreztetik hatását a munkavállalás terén is. A török munkaerő nagy része képzetlen munkakörök betöltésére alkalmas. A munkaerő iránti igény viszont ezen a területen az elmúlt évtizedekben rohamosan csökkent. Ráadásul a közép- és kelet-európai országokból és a Balkánról beáramló munkaerő komoly konkurenciát jelentett a török munkaerő számára. Nem véletlen, hogy a németországi török népesség körében a munkanélküliségi ráta kétháromszorosa a német átlagnak.

A németországi muszlim közösségek képviselői terén semmivel sincsenek jobb helyzetben, mint a más nyugat-európai országokban élők. A német parlamentnek a kilencvenes években két muszlim – mindketten törökök – tagja lett: Cem Özdemir a Zöld Párt színeiben indulva az alsóházé (*Bundestag*), Ismail Koşan berlini, ugyancsak zöld szenátor pedig a felsőházé (*Bundesrat*). Özdemir lobbitevékenységének fontos szerepe volt a kétezres állampolgársági törvény elfogadásában. Ő egyúttal a legmagasabb funkciót betöltő török származású pártvezető: másodmagával tölti be a Szövetség 90/Zöldek szövetségi elnöki posztját. A kétezres évek végén a *Bundestag* 614 képviselője közül öt török származású.

A politikai részvétel, egyáltalán: a németországi politikai erőviszonyok szempontjából is igen nagy az állampolgársági törvény jelentősége. A 2002-es választásokon mintegy 500 000 németországi török szavazott, mégpedig nagy többségük a szociáldemokrata-zöld koalícióra. Amennyiben a feltételezett mértékben folyamodtak volna a németországi törökök német állampolgárságért, már a 2006-os választások idején mintegy 1 millió szavazásra jogosult muszlim választópolgár szavazhatott volna. Ez azonban nem következett be. A 2009-ben tartott választásokon mintegy 800 000 török származású német szerzett szavazati jogot, sokan nem regisztráltatták magukat, illetve a vártnál kevesebben folyamodtak állampolgárságért.²⁴ A választások előtt készült felmérések azt mutatták, hogy a török származású németek 55,5%-a az SPD-re, 23,3%-a a zöldekre szavazna és mindössze 10,1%-uk a konzervatívokra.²⁵

Vallás és vallásosság Németországban

Az állam és az egyház viszonya Németországban a brit (anglikán) államegyház és a francia laicizmus között félúton helyezkedik el.²⁶ Jóllehet az alaptörvény különválasztja

²³ Robert J. PAULY, Jr.: *Islam in Europe. Integration or Marginalization?* Ashgate, Aldershot, England, Burlington, USA, 2004. 71.o.

²⁴ Turkish Vote May Decide German Elections. *The Brussels Journal*, 2009-09-25. <http://www.brusselsjournal.com/node/4101>

²⁵ Germany's Turkish voters feel neglected in election campaign. *Today's Zaman*, 17 September 2009. <http://www.todayzaman.com/tz-web/news-187351-germanys-turkish-voters-feel-neglected-in-election-campaign.html>

²⁶ Joel S. FETZER and J. Christopher SOPER: *Muslims and the State in Britain, France, and Germany* i.m. 105.o.

egymástól az államot és az egyházat – ami egyúttal azt is jelenti, hogy az állam nem részesíthet előnyben egyetlen vallást sem másokhoz képest –, bizonyos területeken (oktatás, szociális ellátás) „kivételt tesz” és előíranyozza közöttük a kooperációt. Kitüntetett helyet foglal el a két történelmi egyház, a római katolikus és az evangélikus, amelyekhez együttvéve a német vallásos lakosság mintegy 90%-a tartozik.

Ilyen „kivételnek” minősül például az, hogy az állam előíranyozza egyházadó (*Kirchensteuer*) kivetését (a jövedelemadó 8–9%-a) a katolikus és evangélikus egyházak és a zsidó közösség esetében, amely komoly anyagi segítséget jelent nevezett vallási közösségeknek. Az alaptörvény ugyanakkor azt is tartalmazza, hogy az állami iskolák oktatási programjának része legyen a vallásoktatás is. Mindez mondhatni kompromisszumot tükröz az állam és a két nagy egyház, a katolikus és az evangélikus között.

Jóllehet a német alkotmány szerint nincs hivatalos „államvallás”, bizonyos vallási közösségek sajátos „köztestületi” státust élveznek (*Körperschaft des öffentlichen Rechts*), amely számukra lényegében jogi autonómiát biztosít. Ez a státus – amelyet a szövetségi tartományok jogosultak odaítélni – jogosítja fel őket például az egyházadó beszedésére – amit saját céljaikra fordíthatnak –, vagy egyéb állami támogatásra. Az alkotmány 140. cikke elvileg más vallási közösségek számára is lehetővé teszi e státus megszerzését, amennyiben eleget tesznek bizonyos feltételeknek (legalább 30 éves múlt, tagjai legalább egy ezrelékét tegyék ki az adott szövetségi tartomány népességének és tartsák be a jogrendet). A németországi muszlim közösségek számára tehát az alapvető kérdés az, megkapják-e ezt a státust, jóllehet nem voltak részesei az eredeti, a német állam és a történelmi egyházak közötti kompromisszumnak.²⁷

Ezt a státust eddig több keresztény és zsidó vallási közösség megkapta, azonban a kétezres évek második feléig egyetlen iszlám közösség sem.²⁸ Az elutasítás hivatalos oka mindig az volt, hogy az adott szervezet nem felel meg valamelyik említett előfeltételnek. Sok muszlim azonban tendenciát sejt a formális elismerés folytonos elutasítása háttérében. Ez a státus ugyanis túlmenően a belőle származó konkrét anyagi előnyökből, szimbolikus jelentőségű is: annak hivatalos elismerése (lenne), hogy az iszlám a részévé vált Németország mindennapi vallási életének. Az is feltételezhető, hogy egyik szövetségi tartomány sem szeretne e téren „első” lenni és ezáltal precedenst teremteni.

Sajátos problémát okoz, hogy sok más nyugat-európai országhoz hasonlóan Németországban is előrehaladt a szekularizáció folyamata. Összevetve a németországi muszlimokkal, az őshonos német lakosságra sokkal kevésbé jellemző a vallásosság.

A muszlimok számottevő többsége vallásosnak tartja magát, 36%-uk erősen, további 50% pedig ha nem is erősen, de mindenképpen. E téren a török és az afrikai eredetűek állnak az élen, míg a másik pólust sajátos módon az iráni származású síiták képviselik: körükben mindössze 10% tartja magát erősen vallásosnak, míg egyharmaduk egyáltalán nem. A vallásosság erősebb a nők körében, mint a férfiak között.²⁹

Ezzel szemben egy felmérés szerint 1967-ben a német népesség negyede járt „minden vagy csaknem minden” vasárnap templomba, ez az arány 1992-re 10%-ra csökkent. Hasonló képet mutatnak a Politbarometer adatai is: a heti templombajárók

²⁷ J. Christopher SOPER and Joel S. FETZER: *The Practice of Their Faith: Muslims and the State in Britain, France, and Germany*. In: Abdulkader H. SINNO (szerk.): *Muslims in Western Politics*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2009. 43.o.

²⁸ Joel S. FETZER and J. Christopher SOPER: *Muslims and the State in Britain, France, and Germany* i.m. 108.o.

²⁹ Sonja HAUG, Stephanie MÜSSIG, Anja STICHS: *Muslimisches Leben in Deutschland...* i.m. 13-14.o.

aránya 1977 és 1995 között 10,6%-ról 8,2%-ra csökkent.³⁰ A magukat ténylegesen szekulárisnak tartó válaszadók aránya viszont az 1977-es 18,3%-ról 1995-re 28,0%-ra növekedett.

Mindez úgy értinti a muszlimokat, hogy sokan közülük attól tartanak, hogy a német kormány – és a lakosság – a vallás fokozódó privatizációja alapján mind elutasítóbban viseltetik az iszlám hit nyilvános gyakorlásával szemben. Az őshonos német népesség körében terjedő szekularizáció pedig sok muszlimot nagyobb aggodalommal tölt el, mint sok keresztényt. Látni kell ugyanis, hogy a vallásos muszlimokat és a keresztényeket azonos oldalra – „közös táborba” – állítja a vallásosság, szemben a szekularizációval.

Iskolai hitoktatás

Németországban – Nagy-Britanniához hasonlóan – az állami iskolák tanrendjében szerepel a vallás- illetve hitoktatás, hittan (*Religionsunterricht*). Az alaptörvény 7. cikkelye értelmében az állami iskolákban a hittan a tanterv részét kell hogy képezze, mégpedig az érintett vallási közösség doktrínájának megfelelően. Az állami iskolák többségében a római katolikus és az evangélikus vallások oktatása úgy történik, hogy az érintett egyházak állítják össze a tananyagot, választják ki a megfelelő oktatót és a tankönyveket. A hittan oktatása – az oktatáspolitikai egészéhez hasonlóan – a szövetségi tartományok hatásköre.

A két fő történelmi vallásnál sokkal bonyolultabb az iszlám vallás helyzete. Mivel egyetlen muszlim szervezet vagy közösség sem kapta meg eddig a „köztestületi” státust, az egyes tartományok nem érzik magukra nézve kötelezőnek sem az iszlám vallás oktatását, sem adott esetben a konzultációt egy ilyen kurzus tartalmáról valamelyik muszlim közösség vezetőivel. Ahol pedig egyáltalán szóba kerül az iszlám vallás oktatása, az nem a hivatalos, tantervbe vett hittan (*Religionsunterricht*), hanem egyfajta, a vallásról kevésbé mély és átfogó ismereteket adó vallásoktatás (*Religiöse Unterweisung*) formájában történik. A különbség a kettő között egyesek szerint abban rejlik, hogy utóbbi egyfelől felszínesebb ismereteket ad, másfelől szigorúan tárgyyszerű, a vallás pusztá bemutatására szorítkozik, míg előbbi magát a hitrendszert és ennek argumentációját is tartalmazza.

Az iszlám vallás oktatása terén az egyes tartományok között nagy eltérések tapasztalhatók. Van, ahol csupán „Bibliatörténet keresztény kontextusban” tárgy szerepel az oktatási palettán, másutt a „Török nyelv és kultúra” tárgy keretében foglalkoznak az iszlámmal. Hamburgban olyan komplex vallástant tanulnak a diákok, amely több vallást tárgyal komparatív módon.

Egyes szövetségi tartományok – e téren az élen jár Észak-Rajna-Vesztfália – felismerték az iszlám vallás oktatásában rejlő azon lehetőséget, hogy ezáltal az iszlámnak egy olyan verzióját taníthatják a fiataloknak, amely összeegyeztethető a liberális demokrácia alapelveivel és a Németországban elfogadott értékekkel. Mindez megkönnyítheti az oktatásban részesülő fiatalok beilleszkedését, integrációját is. Sokkal hasznosabb tehát, ha az állami iskolákban oktatják az iszlám vallást, mintha nem. A program kidolgozója, Klaus Gebauer úgy véli, sokkal jobb, ha a diákok állami iskolákban tanul-

---

³⁰ Joel S. FETZER and J. Christopher SOPER: *Muslims and the State in Britain, France, and Germany* i.m. 110.o.

nak az iszlámról, mintha valamilyen – esetleg radikális nézeteket képviselő – muszlim szervezettől tanulnának.³¹

Más utat követett Berlin, ahol egy évekig tartó vitát követően született bírósági döntés nyomán a Berlieni Iszlám Föderáció (*Islamische Föderation Berlin, IFB*) 2000-ben megkapta azt a jogot, hogy a *Religionsunterricht* keretében folyó iszlám oktatást a kezébe vegye. 2002-ben már az IFB által gondozott iszlám-kurzust tanulta 16 állami iskola több mint ezer diákja. Mindez erősen megosztotta a közvéleményt, hiszen egyesek üdvözölték ezt a vallási pluralizmust, mások ezzel szemben aggodalmuknak adtak hangot amiatt, hogy a szerintük az iszlamizmus felé hajló IFB szabad kezet kapott saját iszlám-verziójának tanításához.

A németországi muszlimok differenciáltsága: „szervezettek“ és „hallgatók“

Mint mindenütt Nyugat-Európában, Németországban is elhibázott lenne általánosító megállapításokat tenni a muszlim kisebbségről, mégpedig két okból is. Egyfelől maga a kifejezés, hogy muszlim kisebbség, magában hordozza egy homogén közösség jelentéstartalmát. Ezzel szemben a németországi muszlimok – akárcsak a többi európai országban élők – távolról sem képeznek homogén csoportot, ellenkezőleg: rendkívül tagoltak és sokszínűek. Másfelől a muszlimok mindössze 10–30%-át teszik ki azok a különböző muszlim szervezetek – pontosabban az ezekhez a szervezetekhez tartozók – , amelyek/akik több-kevesebb rendszerességgel megnyilvánulnak a nyilvánosság előtt, véleményt formálnak különböző kérdésekben.³² A németországi muszlimok mintegy 70–80%-át azonban a „hallgatók többség“ adja, amelynek vallási, kulturális és politikai orientáltságáról csak nagyon keveset tudni.³³

A muszlim szervezetek (mecsetek egyesületei, szövetségek, egyesületek) egyik legfontosabb feladata, hogy összekötő kapocsként, mintegy közvetítőként szolgáljanak a muszlim kisebbségek, az állam és a társadalom között. Fontos szerepet töltenek be emellett a „muszlim-közi“ diskurzusban, legyen szó az integrációról, identitásról, vagy a fejkendő viseletéről. Mindemellett egy részük komoly politikai lobbitevékenységet is folytat. Egyelőre néhány kivételtől eltekintve a szervezetek vezetésében az elsőgenerációs bevándorlók játszanak meghatározó szerepet, jóllehet a szervezetek többsége nagy aktivitást fejt ki fiatal tagok toborzása érdekében. Következésképpen tevékenység-

³¹ Joel S. FETZER and J. Christopher SOPER: *Muslims and the State in Britain, France, and Germany* i.m. 114.o.

³² Vö. Johannes KANDEL: *Organisierter Islam in Deutschland und gesellschaftliche Integration. Politische Akademie der Friedrich Ebert Stiftung, Referat Interkultureller Dialog*, September 2004. 3.o. Más források szerint a németországi muszlimok mindössze 10–15%-a tartozik valamilyen szervezethez. Vö. Ursula SPULER-STEGEMANN: *Muslime in Deutschland: Organisationen und Gruppierungen*. In: *Islam in Deutschland. Der Bürger im Staat*, 51. Jahrgang, Heft 4, 2001. 221.o. Egyes források a Németországban regionális szinten tevékenykedő szervezetek számát valamivel több, mint 2000-re becsülik, 50–100 000 fő közötti aktív tagsággal, szolgáltatást nyújtva további mintegy 500 000 muszlim számára. E szervezetek pénzügyi fenntartóinak/támogatóinak köre viszont rendkívül kiterjedt, találhatók köztük törökországi, szaúd-arábiai, egyiptomi és sok más ország-beli szervezetek, mozgalmak, magánszemélyek a fundamentalistáktól a szekularizáltakig. Vö. Robert J. PAULY, Jr.: *Islam in Europe* i.m. 74.o.

³³ Johannes KANDEL: *Organisierter Islam in Deutschland* i.m.

gükben erőteljesen kifejezésre jutnak külföldi kormányok, külföldi ellenzéki mozgalmak és nemzetközi vallási hálózatok érdekei.

Ebből is látható, hogy a németországi muszlim szervezetek is rendkívül megosztottak, mély ellentétek terhelik egymáshoz való viszonyukat és erős rivalizálás folyik közöttük a muszlimok képviseléséért – komoly tévedés lenne tehát az az állítás, hogy akár csak a szervezett muszlimok egységes tömböt jelentenének. A törésvonalak a legkülönbözőbb területeken állnak fenn: vallásosak és szekularizáltak, a különböző etnikumokat reprezentálók, a különböző politikai-ideológiai irányzatokat képviselők, a különböző külföldi országok, illetve szervezetek támogatását élvezők stb. között. Gyakran még az egyazon országból származó muszlim kisebbségeket képviselő szervezetek között is komoly ellentétek feszülnek. Minderre jó példát szolgáltatnak a németországi török kisebbség szervezetei.

Mecsetek

Természetesen mint mindenütt, ahol nagyobb számban élnek muszlimok, fontos szerepet töltenek be a mecsetek. Németországban a kétezres évek elején mintegy 2200 mecset működött, amelyek többsége még mindig „hátsóudvar-mecset“ (*Hinterhofmoschee*), vagyis eredetileg más célokra épült épületekben (gyárépületek, raktárak, irodák, vásárcsarnokok) működő imahelyek, amelyekről kívülről nem is mindig látszik, hogy valójában mecsetként funkcionálnak. Németországban mintegy 1500 muszlimra jut egy imahely, ami egy kissé magasabb átlag, mint Nagy-Britanniában és alacsonyabb, mint Franciaországban. Az első mecset-egyesületek (*Moscheevereine*) a hetvenes évek közepén jöttek létre, miután az 1974-es családegyesítések nyomán jelentősen megnövekedett muszlim népesség nagyobb imaterek kialakítását tette szükségessé.

Más nyugat-európai országokhoz hasonlóan a mecsetépítés szabályozása és engedélyezése a helyi önkormányzatok feladata. Közöttük jelentős különbségek tapasztalhatók például abban a tekintetben, hogy könnyen megadják-e az engedélyt, engedélyezik-e a nagyvárosok központi részein mecsetek építését (erre példa Berlin, Köln vagy Frankfurt), vagy csak a peremterületekben (Bremen, München). Álljon itt most egy pozitív és egy negatív példa.

1984-ben Mannheimben az Iszlám Szövetség (*Islamischer Bund Mannheim*) vezetői tárgyalásokat kezdtek a városi önkormányzattal egy mecset építéséről a városközpontban. Miután a terv napvilágot látott, a város lakosságának egy része tiltakozó akcióba kezdett, mondván, hogy a mecset még több muszlimot fog vonzani a már zömmel amúgy is törökök lakta régióba. A következő években a muszlimok szövetségeseket kerestek tervük megvalósításához és a helyi keresztény egyházakban találták meg azokat. Katolikus, evangélikus és muszlim részvétellel megalakult a Mannheimi Keresztény-Iszlám Társaság (*Christlich-Islamische Gesellschaft Mannheim*), amelynek létrehozásához és működtetéséhez jelentős támogatást adott Martin Wetzel püspök, akinek a temploma annak a teleknek a tőszomszédságában állt, amelyen a mecsetet fel kívánták építeni. Ez a hitközi szervezet elsődleges feladatának azt tekintette, hogy eloszlassa a közvélemény mecsetépítéssel kapcsolatos félelmét és aggályait.

1993-ban, csaknem egy évtizeddel az ötlet felmerülése után a város megadta a végső jóváhagyást és 1995-re el is készült a 2500 főt befogadó, hagyományos stílusban épült, 36 méter magas minarettel rendelkező mecset, amely a Yavuz Sultan Selim Mecset nevet kapta. Mind a város vezetése, mind muszlim szervezetei a különböző vallások közötti együttműködés, illetve az iszlám németekkel való megismertetése kiváló

példájaként emlegetik a mecsetet, amely mellett egy, az iszlám hit és vallásgyakorlat megismertetését fő feladatának tekintő intézet (*Institut für Deutsch-Türkische Integrationsstudien*) is működik. Emlegetik a mecsetet a muszlimok elszigeteltségből való kitörésének példájaként is, mivel nem-muszlimok lakta kerület közepén épült egy katolikus templom (*Liebfrauenkirche*) tőszomszédságában, és markánsan – szemmel láthatóan – nem „hátsóudvar-mecset“.

Inkább negatív példaként említhető Stuttgart, ahol 1999-ben az Iszlám Kulturális Központok Szövetségéhez (*Verband Islamischer Kulturzentren*) kötődő muszlimok megvásároltak egy korábbi gyárépületet Heschlach kerületben azzal a céllal, hogy mecsetté és bentlakásos iszlám iskolává alakítsák. Az elképzelés már kezdetben nagy ellenállást váltott ki mind a város vezetésének bizonyos köreiből, mind a közvéleményben. Mecset ellenes lobbicsoportok szerveződtek és megpróbálták rávenni az önkormányzatot, hogy ne engedélyezze az épület átalakítását. Fő érvként a megnövekvő forgalom és zaj szolgált, sokan a muszlimok számának jelentős növekedésétől is tartottak, egyesek pedig abbéli aggodalmuknak adtak hangot, hogy a mecset radikális iszlámisták kiképzőhelyévé is válhat. A dolog pikantériája, hogy a Stuttgartban székelő török konzul nem támogatta az ügyet, mivel úgymond a városban elég olyan hely van, ahol a törökök kiélégíthetik vallási szükségleteiket. A pártok megosztottak voltak a kérdésben: a kereszténydemokraták elleneztek, a zöldek és a szabaddemokraták támogatták, és a szociáldemokraták is bizonyos feltételekkel. Végül is a városi vezetés nem járult hozzá Heschlachban a mecset és az iskola működtetéséhez, helyette egy másik helyet javasolt Nagy-Stuttgart külterületén.

Legfontosabb szervezetek

A legfontosabb szervezetek közül négyet érdemes kiemelni. A legnagyobb a Török Iszlám Vallási Unió (*Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion, Diyanet Isleri Türk-Islam Birliği, DITIB*), egy, az ankarai állami illetve vallási hatóságok erős befolyása alatt álló, a törökországi (atatürki) „szekuláris iszlámot“ képviselő, 300 tagszervezetet (összesen 110–150 000 taggal) tömörítő, 800–900 kulturális központot, illetve imahelyet ellenőrző ernyő-szervezet, amely meghatározóan a török állam érdekeit közvetíti. Egyes elemzők szerint kifejezetten a mindenkori ankarai kormány „politikai játékszere“, ezért stabil tényezőként aligha lehet vele számolni.³⁴ Erdogan miniszterelnök egy 2004-es ankarai konferencián felszólalásában úgy vélte, célszerű lenne, ha bizonyos kérdésekben a DITIB lenne az EU egyedüli partnere.

A DITIB által ellenőrzött szervezetek irodáiban és az imahelyeken mindenütt ott függ Atatürk portréja (esetenként mellette ott található a német elnök portréja is). Első irodája 1982-ben jött létre Berlinben és két év alatt már 250 szervezetet vont ellenőrzése alá. Egy 1984-es kétoldalú megállapodás alapján 700 imám számára szerzett 3–4 éves németországi tartózkodási engedélyt (és számukra fizetést Törökországból). 2006-tól az ankarai Goethe-Intézettel közös program alapján a Németországba küldött török imámok előzetes német nyelvi képzésen vesznek részt.

A DITIB alapvetően kemalista elkötelezettsége gyakran kerül ellentmondásba azzal a szándékával, hogy minden németországi muszlim képviselője legyen. Közeledni próbál például a Németországban jelentős számban élő síita alevikhez, azonban nem akarja elismerni imahelyeiket és arra biztatja őket, hogy szunnita török imahelyeken imádkozzanak. A német kormány viszonyulása a DITIB-hez – illetve ahhoz a szándékához, hogy valamennyi németországi muszlim képviselője legyen – sem egyértelmű.

³⁴ Ursula SPULER-STEGEMANN: *Muslimen in Deutschland* i.m. 222.o.

Angela Merkel kancellár 2006 júliusi integrációs csúcstalálkozóján például egyedül a DITIB képviselte a németországi muszlimokat (egyes vélemények szerint részint az általa addig játszott fontos szerep elismeréseként, részint annak a kormány-szándéknak a nyitányaként, hogy a jövőben a DITIB csupán az egyik – jóllehet bizonyosan a fő – partnere legyen a kormánynak a muszlimokkal folytatott dialógusban³⁵). A kormány hezitálásának egyik fő oka az, hogy a DITIB gyakran nem a muszlimok integrációját szolgáló politikát képvisel. A német kormány szívesen venné, ha a DITIB függetlenné Ankarától és a vezetésében nagyobb számban vennének részt német-törökök.

A bonni székhelyű Iszlám Tanács (*Islamrat für die Bundesrepublik Deutschland, IR*) 1986-ban jött létre Berlinben. 23 tag-szervezetének mintegy 140 000 tagja van. Spirituális vezetőjének a titulusa „sejkh ül-izlám“, ezzel a címmel jelölték az Oszmán Birodalomban a legmagasabb rangú hivatalos iszlám vezetőt. A szervezetre komoly befolyást gyakorol az IGMG (*Islamische Gemeinschaft Milli Görüş*). Mintegy 700 imahelyet és az „iszlám föderációk“ regionális hálózatát ellenőrzi (ez utóbbiak az iszlám konzervatív változatát képviselik).

Az 1994-ben létrehozott Németországi Muszlimok Központi Tanácsa (*Zentralrat der Muslime in Deutschland, ZMD*) a németországi muszlimok képviseletére aspirálás terén a DITIB fő riválisa. Tagja 18 ernyő-szervezet (12–20 000 taggal), emellett 400 kulturális centrumot és imahelyet ellenőriz. A szervezetet gyakran éri az a vád, hogy részben a szaúdi Muszlim Világliga finanszírozza, s ideológiai szálak fűzik a Muszlim Testvérek Szervezetéhez. Tény, hogy egy olyan multietnikus szervezet, amelyhez többek között egy sor németországi iszlám centrum (köztük több, a Muszlim Testvérek befolyása alatt álló) is tartozik, s korábban intézményesen kötődött a szaúdi finanszírozású, diplomata-gyerekeket oktató bonni Fahd Király Akadémiához, amelynek programját 2003-ban komoly kritika érte az intoleranciát támogató jellege miatt. Az állami támogatás elnyerése érdekében a ZMD kibocsátott egy chartát, amely egyebek mellett feltétel nélkül elfogadja az alkotmányt és lemond egy „iszlám állam“ megvalósításának a szándékáról.³⁶

Az 1973-ban létesült Iszlám Kulturális Központok Szövetsége (*Verband der Islamischen Kulturzentren, VIKZ*) egyike a legrégebb muszlim szervezetteknek, s egyúttal a harmadik legnagyobb. Szoros szálak fűzik ahhoz a szúfi *Szülejmani* rendhez, amely mindenekelőtt az 1920-as és 1930-as években volt jelentős Törökországban. Különösen népszerű a török eredetű fiatalság körében, tagjainak száma egyes becslések szerint megközelíti a 100 000 főt. 300 helyi szervezete működik szerte az országban, 160–250 imahelyet ellenőriz, emellett komoly oktatás-képzési tevékenységet is folytat, beleértve helyi imámok képzését, Korán-iskolák működtetését és *saría*-kurzusokat.

Igen nagy a befolyása a Milli Görüş³⁷ németországi szervezetének (IGMG), amely a németországi törökök körében a DITIB legfőbb riválisa. Ez a szervezet sokak

³⁵ Islam and Identity in Germany i.m. 8.o. Sokatmondó az is, hogy 2006 szeptemberében, a Német Iszlámkonferencia (Deutsche Islamkonferenz, DIK) első ülését követő sajtótájékoztatón csak a DITIB szóvivője vehetett részt Wolfgang Schäuble belügyminiszter társaságában.

³⁶ Vö. Islamische Charta. Grundsatzklärung des Zentralrats der Muslime in Deutschland (ZMD) zur Beziehung der Muslime zum Staat und der Gesellschaft. <http://www.zentralrat.de/3035.php>

³⁷ A Milli Görüş mozgalmat Necmettin Erbakan hívta életre Törökországban a hetvenes évek elején, abban az időszakban, amikor a kemalisták újból és újból betiltották a különböző, iszlám alapokon létrejövő pártszerveződéseket. A mozgalom elnevezésének jelentése kb. „nemzeti nézőpont”, Erbakan értelmezésében olyan nézőpont, „amely tiszteletben tartja nemzetünk történetét, hagyományait és valamennyi erkölcsi értékét.” (KICSÍ Valéria: Törökország és az iszlám. Az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében 3: Irányza-

szemében (beleértve ebbe esetenként a német hatóságokat is) az iszlamizmus radikális változatát képviseli, tagjait általában fundamentalistának tartják. Még németül jól beszélő vezetőivel és tagjaival szemben is él a gyanú, hogy valójában egy párhuzamos iszlamista társadalom kiépítésén fáradoznak. A szervezet 400–600 mecsettel rendelkezik, regisztrált tagjainak a száma 25 500, szimpatizánsaié 100 000. A szoros befolyása alatt álló *Islamrattal* együtt a németországi muszlimok mintegy 7-8%-át képviseli.

Az IGMG voltaképpen komoly kihívást jelent a törökországi „állami iszlám” monopóliuma számára. Ez a helyzet némiképp megváltozott a törökországi iszlamista AK (Igazság és Felemelkedés) Párt hatalomra kerülésével, azonban az IGMG dinamizmusa azóta is töretlen. Tevékenysége Németországban sokakban alkotmányossági aggályokat is kivált, gyakran megkérdőjelezi demokrácia-kompatibilitását. Az általa működtetett oktatási intézményekben folyó tevékenység sok szempontból a muszlim népszerűség szeparációját segíti elő, emellett a szervezetet gyakorta éri az antiszemitizmus vádja is.³⁸

Még egy, meghatározóan a németországi török kisebbség körében népszerű szervezetet említünk annak illusztrálására, milyen hatalmasak az orientációs- és véleménykülönbségek a török-német szervezetek között is. A Berlieni Műszaki Egyetem diákjai alapították 1977-ben a Berlieni Török Tudományos és Technológiai Központot (*Berlin Türk Bilim ve Teknoloji Merkezi, BTBTM*), amely már kezdettől fogva szociáldemokrata irányultságú szervezetként működött, szoros kapcsolatot tartva mind az SPD ifjúsági szervezetével (*JungsozialistInnen*), mind a törökországi szociáldemokrata irányultságú pártokkal és szervezetekkel. Elsődleges feladatának mindazonáltal a Németországban dolgozó török munkaerő érdekképviseletét tekintette. Ez a cél a kilencvenes évekre még határozottabban megfogalmazódott a szervezet nevének megváltoztatásával: először Törökországból Bevándoroltak Szövetsége (*Bund der EinwanderInnen aus der Türkei*), majd 1995-től Berlin-Brandenburgi Török Szövetség (*Türkischer Bund in Berlin-Brandenburg*) lett a szervezet neve. Olyan ernyő-szervezet szerepét kívánja betölteni, amely általában a bevándoroltak (köztük természetesen hangsúlyosan a törökök) egyenlő jogai és integrációja mellett száll síkra, fellépve a bevándoroltakkal szembeni bármiféle diszkriminációval szemben.

A szervezet szoros kapcsolatban áll különböző német szervezetekkel, szóvivője egyúttal a Német Szakszervezeti Szövetség Berlin-Brandenburgi Részlegének Külföldiekért Ellátó Hivatala (*Ausländerberatungsstelle des Deutschen Gewerkschaftsbundes, Landesbezirk Berlin-Brandenburg*) vezetője, ügyvezetője pedig az SPD Migrációs

---

tok a mai törökországi iszlámban. *Török-Magyar Kulturális Hírportál*, 2008. <http://www.turkinfo.hu/index.php?oldal=tanulmany&&tanoldal=tanreszl&&adat=878>) A Milli Görüş mozgalom a török identitás meghatározó elemének tartja az iszlámot. A mozgalomnak van egy törökországi és egy nyugat-európai szárnya. Utóbbi hivatalosan a külföldön élő törökök vallási-kulturális szervezete, az egyik – ha nem a – legnagyobb iszlám szervezet Európában. Hatalmas hálózatot épített ki, amely sok országra (Németország, Franciaország, a Benelux-államok, Svájc, Ausztria) kiterjed. Sajátos paradoxonként hosszú időn keresztül a nyugat-európai feltételek kedvezőbbek voltak iszlám közösségek szerveződésére, mint a törökországiak, ahol a kemalizmus elvei ezt jelentősen megnehezítették.

³⁸ Egy berlini tanár egy vele készült interjúban elmesélte, hogy az iskolában, ahol sok nem német származású diákot tanít “vannak diákjaim, akik buszra szállnak és hét végére elutaznak egy IGMG által finanszírozott workshopra Észak-Rajna-Vesztfáliába, majd úgy érkeznek vissza, hogy pontosan tudják, hogyan működik a világ”. *Crisis Group interview*, Eberhard Schenk, Hauptschullehrer Kreuzberg/Steglitz, Berlin, 3 January 2006.

Munkaközösségét (*Arbeitsgemeinschaft Migration*) vezeti. 19 tag-szervezete van, közös vonásuk a szociáldemokrata háttér.³⁹

Számtalan egyéb muszlim szervezet létezik, amelyek vállalkozókat, értelmiségieket, nőket, diákokat, fiatalokat stb. tömörítnek. Néhány példa: *MÜSIAD Berlin – Verband Unabhängiger Industrieller und Unternehmer*, *Gesellschaft Muslimischer Sozial- und Geisteswissenschaftler (GMSG)*, *Zentrum Islamische Frauenforschung (ZIF)*, *Deutschesprachiger Muslimkreis (DMK)*, *Muslimische Jugend (MJ)*, *HUDA Netzwerk Muslimischer Frauen* stb.

Akkor hát voltaképpen ki számít a németországi muszlimok autentikus képviselőjének, „ki beszél a muszlimok nevében?” – teszik fel sokan a kérdést. Ez a kérdés gyakran felmerült a kétezres évek folyamán, különösen a „dialógus” kapcsán, legyen szó a „civilizációk”, „kultúrák”, vallások, vagy a „németek” és a németországi muszlimok párbeszédéről. Bírálatok érték például Schröder kancellárt amiatt, hogy Nadeem Elyast (Nadím Iljász), a *Zentralrat der Muslime* vezetőjét fogadta el a muszlimok képviselőjének, aki – saját állítása szerint – 500 különböző muszlim közösséget képvisel összesen 500 000 főnyi tagsággal. Ezzel szemben egyes szakértők a szervezet tagságát maximum 15 000 főre becsülik, ami a szervezett muszlimok alig 10%-a.⁴⁰ Aligha lehetne bármelyik szervezetet is a németországi muszlimok autentikus és kizárólagos képviselőjének tekinteni.

Multikulturalizmus vs. integráció: a „Leitkultur-vita”

A bevándorlók kérdése, a vendégmunkások helyzete lényegében a hetvenes évek végétől foglalkoztatja a német közvéleményt. Már egy 1982-es felmérés is azt mutatta, hogy a megkérdezettek kétharmada szívesen látta volna a vendégmunkások távozását az országból, 1989-ben pedig a válaszadók háromnegyede úgy vélte, „túl sok külföldi” van Németországban.⁴¹ A „külföldi kérdés” a kilencvenes évek elejére mind inkább a politikai diskurzus részévé is vált, összefüggésben a bevándorlók elleni erőszakos megnyilvánulások meg-szaporodásával.

Hivatalos statisztikák szerint egyedül 1992-ben 2283 erőszakos cselekményre került sor „külföldiekkel” szemben, amelyek közül sok menedékkjog-kérők ellen irányult. Menedékkjog-kérők elleni tüntetések voltak Rostockban, Hoyerswerdában és Mannheimben. Mindezeknek része volt abban, hogy a német törvényhozók szigorították a menedékkjog megadásának a feltételeit. 1992 november 23-án pedig Möllnben egy bomba megölt két török lányt és egy idős asszonyt.

1999-ben a kormány a korábbinál liberálisabb állampolgársági törvényt terjesztett elő, amelyet a kereszténydemokraták hevesen elleneztek. Miután azonban a törvény elfogadásra került, egyfelől éves kvóta bevezetését javasolták, másfelől pedig azt, hogy minden külföldinek el kelljen fogadnia a „német iránymutató kultúra” (*deutsche*

³⁹ Vö. Gökce YURDAKUL: Secular Versus Islamist: The Headscarf Debate in Germany. In: Gerdien JONKER and Valérie AMIRAUX (szerk.): *Politics of Visibility. Young Muslims in European Public Space*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2006. 151-168.o.

⁴⁰ Johannes KANDEL: “Lieber blauäugig als blind?” Anmerkungen zum “Dialog” mit dem Islam. *Friedrich Ebert Stiftung*, Berlin, 2002. <http://www.fes-online-akademie.de/modul.php?md=4&c=texte&id=52> 2.o.

⁴¹ Joel S. FETZER and J. Christopher SOPER: *Muslims and the State in Britain, France, and Germany* i.m. 104.o.

Leitkultur) értékeit. A bajor CSU még tovább ment, hiszen azt kívánta megkövetelni a Németországban élő külföldiektől, hogy „a kereszténységben, a felvilágosodásban és a humanizmusban gyökerező értékek” mellett tegyenek hitet.⁴²

A kilencvenes évek végétől kezdtek a német kormányok nagyobb figyelmet fordítani a migránsokkal kapcsolatos olyan lényegi kérdésekre, mint a multikulturalizmus vagy az integráció. Mindebben nyilván annak a ténynek is szerepe lehetett, hogy már egy ideje komoly társadalmi vita zajlott ezekről a kérdésekről, amelyhez vezető politikusok és értelmiségiek is hozzászóltak.

Bassam Tibi és az „európai iránymutató kultúra” (Europäische Leitkultur)

Bassam Tibi, a több mint négy évtizeden át Németországban élő szíriai származású professzor⁴³ hozta be 1998-ban a köztudatba a “domináns-”, “vezető-” vagy “iránymutató kultúra” (*Leitkultur*) – mégpedig “európai iránymutató kultúra” (*europäische Leitkultur*)

⁴² u.o.

⁴³ Bassam Tibi (Basszám Tíbi) 1944-ben született Damaszkuszban az előkelő Banú at-Tíbi családban. 1962-ben, 18 éves korában települt át Németországba (akkor NSZK), ahol 1976-ban megkapta a német állampolgárságot, egyúttal feladta szíriai állampolgárságát. Tanulmányait Frankfurtban, a Frankfurter Iskola virágzásának időszakában, egyebek mellett Adornónál, Horkheimernél és Habermasnál végezte, ami nagyban hatott gondolkodására. Magát mindig is “európai, felvilágosult, kulturális muszlimnak” tartotta, akinek a számára az iszlám – maga szekularizált lévén – etika és kulturális identitás. (Vö. Bassam TIBI: *Die Krise des modernen Islams. Eine vorindustrielle Kultur im wissenschaftlich-technischen Zeitalter*. Verlag C.H.Beck, München, 1981. 9.o.) Később azt írta, jöllehet az iszlám civilizációból származik – hiszen ott nőtt fel és kulturálisan ahhoz kötődik –, az idők folyamán messze eltávolodott attól, magáévá téve a nyugatias gondolkodásmódot, valamint a demokrácia és az emberi jogok szekuláris tradícióját. (Vö. TIBI: *Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1995. 13-14.o.) A kilencvenes évek végére egyrészt “újrafelfedezte saját identitását”, másrészt ráébredt arra, hogy “a világ nagyobb, mint Európa”, ezért nagyon tudatosan “interkulturálisan gondolkodó és cselekvő emberré” vált. (Vö. TIBI: *Europa ohne Identität. Leitkultur oder Wertebelibigkeit*. Siedler Taschenbücher, München, 2002. 186.o.) Mint “Nyugaton élő muszlim” magát olyan “közvetítőként” jellemzi, aki “megpróbál hidakat verni az iszlám világ és a Nyugat közé”. (Vö. TIBI: *Muslim Migrants in Europe: Between Euro-Islam and Ghettoization*. In: Nezar ALSAYYAD and Manuel CASTELLS (szerk.): *Muslim Europe or Euro-Islam. Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization*. Lexington Books, Lanham, Boulder stb. 2002. 39.o.) A 2000 őszen és telén a *Leitkultur*-fogalomról lefolytatott “hisztérikus vitát” kifejezetten félresikerültnek tartotta, saját magát a “*Leitkultur*-fogalom áldozata”-ként aposztrofálva. (TIBI: *Europa ohne Identität* i.m. 2002-es kiadásához írt utószó, 395.o. A “hisztérikus vita” kifejezést Giovanni di Lorenzo használta a 2001 júniusi kölni média-vásáron, Tibi tőle vette át.) Bizonyára ennek is része lehetett abban, hogy 2006-ban elhagyta Németországot és áttelepült az Egyesült Államokba, ahol korábban is sok időt töltött vendégprofesszorként, illetve kutatóként. Nem kis keserűséggel jegyzi meg 2009-ben megjelent könyve előszavában, hogy egykori anyaegyeteme, a göttingeni Georg August Egyetem 2009-ben úgy döntött, hogy megszünteti a nemzetközi tanulmányok és iszlamológia oktatását és azt a központot, amelyet Tibi három évtizedes munkával épített ki és amely komoly nemzetközi elismertségre tett szert, átalakítja “oktatási didaktikával” foglalkozó központtá. “Nagyon szomorú, hogy a globalizáció korában Észak-Németország legrégibb egyeteme megengedheti magának, hogy beszüntesse a nemzetközi kapcsolatok és az iszlamológia oktatását.” (Vö. TIBI: *Islam’s Predicament with Modernity. Religious Reform and Cultural Change*. Routledge, London and New York, 2009. viii-ix.o.)

– fogalmát.⁴⁴ Ennek “német” változata (*deutsche Leitkultur*) 2000-től a németországi politikai diskurzus részévé válva mindenekelőtt a német nemzeti identitásról és a bevándorlásról szóló élénk – egyesek szerint “hisztérikus” – vitát váltott ki Németországban 2000–2001 folyamán mind a szakértők, mind a politikusok körében. Miután a kérdés hangsúlyosan az iszlám civilizáció viszonylatában merül fel, másfelől Tibi is ebből a civilizációból származik, a Leitkultur-koncepciót az euro-iszlám fogalmával összefüggésben dolgozta ki.⁴⁵

“Európai iránymutató kultúra” (*europäische Leitkultur*) alatt Tibi egy olyan “konszenzuson alapuló érték- és norma-katalógust” ért, amely összhangban van a habermasi “kulturális modern”, illetve az európai felvilágosodás értékeivel: pluralizmus, tolerancia, szekularizmus, demokratikus civil társadalom és individuális emberi jogok.⁴⁶ Tibi abból indul ki, hogy a különböző civilizációkhoz tartozó embereknek különböző a norma- és értékrendjük is. Az eltérő norma- és értékrendek közötti közös pontokban, a “közös nevezőben” való egyetértés maga az “iránymutató kultúra”. Európában ugyanakkor az iránymutató kultúra csakis olyan lehet, amely az európai felvilágosodás értékein alapszik.

Tibi ugyanis a dialógusnak két fajtáját különbözteti meg egymástól: egyik az Európán belüli – az európai “őshonos” lakosság és a bevándoroltak közötti –, a másik pedig az európai (tkp. nyugati) és az egyéb civilizációk közötti. Európán belül a bevándoroltak vonatkozásában egy “iránymutató kultúrára” van szükség, Európán kívül pedig egy “nemzetközi moralitásra”. “Az elsőnek európainak, a másodiknak kultúrákon átívelőnek kell lennie.”⁴⁷ Európában ugyanis a felvilágosodásban gyökerező európai normák és értékek meghatározó szerepének kell érvényesülnie – s a bevándoroltaknak ehhez az “iránymutató kultúrához” kell alkalmazkodniuk –, Európán kívül viszont Európának kell alkalmazkodnia az egyéb kulturális mintákhoz.

Tibi élesen szemben áll a multikulturalizmussal, határozott különbséget téve a multikulturalizmus és a kultúrpluralizmus között. A multikulturalizmust Tibi teljesen egyoldalúan értelmezi, mint “multi-kulti-keveréket” (*Multi-Kulti-Gemisch*), mint olyan egymás mellett élő párhuzamos társadalmakat, amelyeket nem köt össze a civil társadalom. “Ezek az etnicizált kultúrák párhuzamos társadalmak formájában léteznek egymás mellett, mint multi-kulti-keverék.”⁴⁸

Tibi értelmezésében a multikulturalizmust “értéksemlegesség” (*Wertebelibigkeit*, tkp. tetszés szerinti értékválasztás) jellemzi, vagyis nincs összekötő kapocs, nincsenek közös pontok, csak pusztán egymásmellettiiség. “Azért ellenzem a multikulturalizmust – mondja –, mert ellenzem az értéksemlegességet és az etnicizált

⁴⁴ Lásd Bassam TIBI: *Europa ohne Identität?* i.m. (a könyv első kiadása 1998-ban jelent meg), továbbá ugyanő: *Multikultureller Werte-Relativismus und Werte-Verlust. Demokratie zwischen Werte-Belibigkeit und pluralistischem Werte-Konsens.* In: Ralph PECHMANN und Martin REPPENHAGEN: *Mission im Widerspruch.* Aussaat_Neukirchner, 1999. 61-76.o., (lásd http://www.nbc-pfalz.de/pdf/religionen/tibi_multikultureller-werterelativismus.pdf), valamint *Leitkultur als Wertekonsens. Bilanz einer missglückten deutschen Debatte. Politik und Zeitgeschichte*, 1-2/2001. http://www.bpb.de/publikationen/40QIUX.0.0.Leitkultur_als_Wertekonsens.html#art0

⁴⁵ Az euro-iszlám kérdésköréről bővebben lásd ROSTOVÁNYI Zsolt: *Európai (euro-)iszlám vagy iszlám Európában* c. tanulmányát a kötetben

⁴⁶ Bassam TIBI: *Europa ohne Identität* i.m. 180-183.o.

⁴⁷ i.m. 181.o.

⁴⁸ Bassam TIBI: *Islamische Zuwanderung. Die gescheiterte Integration.* Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, München, 2002. 183-184.o. Tibi szerint a “multi-“ ez esetben nem más, mint adalék, hasonlóképpen a multivitaminhoz, amely nem jelent új minőségű vitamint.

párhuzamos társadalmakat.”⁴⁹ Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy multikulturalizmus-ellenessége nem jelent egyidejű bevándorlás-ellenességet – hiszen ezzel saját egzisztenciáját is megkérdőjelezné.

Ellenkezőleg: Tibi a kulturális pluralizmus mellett tör lándzsát, vagyis hogy a különböző kultúrákhoz tartozók egyfajta érték-konszenzus alapján éljenek együtt. Leegyszerűsítve: Tibi szavaival a multikulturalizmus “egymás mellett élést” (*ein Leben nebeneinander*), míg a kulturális pluralizmus “együttélést”, “egymással élést” (*ein Leben miteinander*) jelent. Minden különbség ellenére a pluralizmus lehetővé teszi az értékközösséget. A bevándorlók pedig kulturális identitásukat egy domináns, iránymutató kultúra (*Leitkultur*) keretei között konstruálhatják újra.

Tibi tehát egyértelműen a pluralizmus – mind a politikai, mind a kulturális – mellett foglal állást. Véleménye szerint minden kultúrának joga van ragaszkodni normáihoz és identitásához – megfelelő keretek között. Ezeket a kereteket pedig Németországban “az alaptörvény iránymutató kultúrája” (*die Leitkultur des Grundgesetzes*) – vagyis maga az alkotmány – biztosítja. Az alaptörvény értékei pedig európaiak – vagyis európai maga az iránymutató kultúra is. Minden kulturális különbség szigorúan alárendelt az alkotmány normáinak.⁵⁰ Tibi még egy figyelemre méltó mozzanatot hangsúlyoz: az identitás újra-konstruálása nem csupán a bevándoroltakra érvényes, hanem magukra a németekre is! Ez egybecseng azzal az integráció-felfogással, amely az integrációt kétoldali és kétirányú folyamatként képzei el – ellentétben az egyirányú asszimilációval –, ahol is nemcsak a beintegrálódó kisebbségek változnak, hanem a befogadó többségi társadalom is.

Vannak ugyanakkor bizonyos összeférhetlenségek, amelyek nem egyeztethetők össze az érték-konszenzussal. Ilyen például Tibi szerint a *saría* és az alaptörvény inkompatibilitása, de ugyanebbe a kategóriába esnek a németországi radikális szélsőjobboldal nézetei is. A *sariát* Tibi – iszlám jog formájában legalábbis – teljesen összeegyeztethetetlennek tartja az európai – így a német – értékekkel. A *sariában* foglaltak szerint ugyanis nincs egyenlőség férfi és nő között, de nincs egyenlőség az iszlám és más vallások között sem. A *saría* ilyen szempontból inkompatibilis az emberi jogokkal⁵¹, inkompatibilis azokkal a demokratikus alapjogokkal, amelyek abszolút elsőbbséget kell, hogy élvezzenek minden egyéb jogrendszerrel szemben.

Bassam Tibi Indiát említi negatív példaként, ahol az ortodox muszlimoknak és az iszlamistáknak sikerült elfogadtatniuk egy olyan muszlim személyiségi jogot, amely kizárólag a *sarián* alapul és kollektív jogként funkcionál. Ezáltal azonban duális jogrendszer jött létre Indiában, amely óriási feszültségekhez vezet a hindu és muszlim népesség között.

⁴⁹ u.o.

⁵⁰ i.m. 185.o.

⁵¹ i.m. 189.o. Tibi az iszlám liberális-modernista irányzatának egyik legnevesebb képviselőjére, Abdullahi Ahmed An-Na'imra hivatkozik. An-Na'im több munkájában is beható részletességgel foglalkozik a *sariával*. Megítélése szerint a *saría* csakis azzal a történelmi kontextussal összefüggésben vizsgálható, amelyben keletkezett. Ami konkrétan az emberi jogokat illeti, a *saría* keletkezésekor ez a fogalom természetesen még teljesen ismeretlen volt. A *saría* és az egyetemes emberi jogok között jelentős inkonzisztencia tapasztalható, elegendő csupán a rabszolgaságot, avagy a nők és a más vallásúak egyenlőtlen helyzetét említeni. An-Na'im ebben jelöli meg az egyik fő okát annak, amiért ő következetesen síkra száll az iszlám jog megreformálásának szükségessége mellett. Vö. Abdullahi Ahmed AN-NA'IM: *Toward an Islamic Reformation. Civil Liberties, Human Rights, and International Law*. Syracuse University Press, Syracuse, New York, 1990. 170-172.o.

Tibi élesen polemizál Tilman Nagel német orientalistával (és a kört kibővítve is: általában a német orientalistákkal). Nagel ugyanis a németországi muszlimok számára a „védett kisebbségek” státuszt javasolja. Orientalista képzettségének és szemléletének megfelelően az iszlám jogrendszerében próbál analógiát találni az európai – konkrétan a németországi – muszlim kisebbségek helyzetére. Az iszlám jogrendszer ugyanakkor nem szabályozza a muszlimok kisebbségi létét, mivel abból indul ki, hogy a muszlimok eleve többséget alkotnak ott, ahol élnek: az iszlám fennhatósága alá tartozó területeken.⁵² Szabályozza viszont az iszlám fennhatósága alatt élő nem-muszlim kisebbségek helyzetét. Nagel a „*musztamin*” státuszt találja megfelelőnek – amit a „védenek” (*Schützlinge*) kifejezéssel magyaráz⁵³ – amely megítélése szerint tökéletesen alkalmazható a németországi muszlimokra. Ez egyfajta *dzimmi*-szerű megoldás lenne, amit nem csupán Nagel szorgalmaz, hanem a muszlimok körében is akadnak támogatói.

Tibi legfőbb ellenvetése azonban nem csupán az, hogy a *dzimmi* és a *musztamin* nem ugyanazok a kategóriák, hiszen míg előbbi az iszlám felségterületeken élő azon nem-muszlimokra vonatkozik, akik szerződés alapján bizonyos kötelezettségek teljesítése (mindenekelőtt fejadó fizetése) és előírások betartása fejében védelemben részesülnek (*ahl al-dzimma*), ezzel szemben a *musztamin* „biztonsági garanciával rendelkező ellenséges személy”⁵⁴, az eredeti koncepció szerint „olyan idegen ellenség, akinek az (iszlám) állam ideiglenes védelmet biztosít” – tehát továbbra is ellenségnek tart.⁵⁵

Tibinek alapvető problémái vannak Nagel tolerancia-értelmezésével is, miután az mindenekelőtt a „közöttünk (vagyis a németek – R.Zs.) és az idegenek közötti távolságot tolerálja”, vagyis a másságot hangsúlyozza, nem zárva ki „az idegenek Európából való eltávolítását” sem.⁵⁶ Tibi ezért ezt a nézetet xenofóbnak, illetve rasszistának tartja, amely – eltérő kiindulópontja ellenére – ugyanoda vezet, mint a „kommunitárius multikulturalizmus”: iszlám gettók létrejöttéhez.⁵⁷

A „német iránymutató kultúra”

Az „iránymutató kultúra” fogalma kapcsán Németországban hatalmas, politikai felhangokat sem nélkülöző vita bontakozott ki. Alighogy bekerült ugyanis a köztudatba az „iránymutató kultúra” fogalma, egyesek azonnal átemelték a sajátos német viszonyok közé – elé illesztve a „német” jelzőt („*deutsche Leitkultur*”) – és részévé tették a bevándoroltak (mindenekelőtt a muszlimok) helyzetéről már jó ideje folyó vitának. A „lavinát” Theo Sommer, a *Die Zeit* kiadója indította meg „A fej számít, nem a kendő” című

⁵² Ha a muszlimok nem muszlim fennhatóság alá kerülnek, lényegében két lehetőség között választhatnak: vagy kivándorolnak (*hidsra*), vagyis áttelepülnek többségi muszlim területekre, vagy pedig nem vallják meg muszlim mivoltukat (*takija* = tettetés, színlelés). Vö. DÉVÉNYI Kinga tanulmányát jelen kötetben.

⁵³ Tilman Nagelt idézi Bassam TIBI: *Europa ohne Identität* i.m. 218.o. A *musztamin* a klasszikus iszlám jogban azokat a nem muszlimokat jelöli, akik menlevelet kapnak a muszlimoktól, vagyis védelmet, oltalmat élveznek. Hasonlatos a *dzimma* – védelem – intézményéhez, azonban a *musztamin* elsősorban a nem az iszlám fennhatósága alá tartozó területeken (*dár al-harb*) élő nem muszlimok egy bizonyos ideig tartó védett státuszát jelentette.

⁵⁴ JANY János: *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza*. Gondolat, Budapest, 2006. 479.o.

⁵⁵ Joseph Schachtra hivatkozik Bassam TIBI: *Muslim Migrants in Europe: Between Euro-Islam and Ghettoization* i.m. 38.o.

⁵⁶ Tilman Nagelt idézi Bassam TIBI: *Europa ohne Identität* i.m. 218., 343.o.

⁵⁷ Bassam TIBI: *Muslim Migrants in Europe ...* i.m. 38.o.

cikkével⁵⁸. Jóllehet már ekkor nyilvánvaló volt, hogy a „*Leitkultur*“-problematika részévé válik a német politikai diskurzusnak is, ehhez a döntő lökést Friedrich Merznek, a CDU parlamenti frakcióvezetőjének a *Die Welt* 2000. október 25-i számában megjelent cikke adta meg.

Merz szerint a bevándorlás, illetve a bevándoroltak integrálódása csakis akkor lehet sikeres, ha élvezzi a lakosság támogatását. Ehhez pedig hozzá tartozik az, hogy „mindkét fél“ részéről legyen meg az integrációs hajlandóság és képesség: a befogadó ország legyen toleráns és nyitott, a rövidebb-hosszabb ideig Németországban élni szándékozó bevándorlók pedig legyenek készek arra, hogy elfogadják az együttélés Németországban érvényes szabályait. „Ezeket a szabályokat illetem a »szabadelvű német iránymutató kultúra« (*freiheitliche deutsche Leitkultur*) elnevezéssel.“⁵⁹ Merz cikkében a német identitás, a német kultúra kérdését feszegeti, amely a második világháborút követően az „európai idea“, az európai értékek alapján formálódott ki. Teljesen mindegy, hogy minek nevezzük a vezérelvet: német identitásnak, alkotmányos patriotizmusnak avagy szabadelvű iránymutató kultúrának: a bevándorlásnak és a külföldiek integrálódásának az általánosan érvényes értékrenden kell alapulnia. Aki pedig minderről vitát nyit – szögezi le határozottan Merz – az a politikai radikalizmus számára készíti elő a talajt.

Merz a kirobbant heves vitában a *Leitkultur*-fogalom használatára kapcsán Theo Sommerre hivatkozott⁶⁰, aki viszont elhatárolódott a *Leitkultur*-fogalom Merz általi alkalmazásától, eleve félremagyarázhatónak tartva magát a fogalmat – ami lehetne akár „többségi kultúra“ (*Mehrheitskultur*) vagy „keret-kultúra“ (*Rahmenkultur*) is.⁶¹ Itt valószínűleg nem is igazi értelemben vett kultúráról, hanem „demokratikus közösségünk politikai kultúrájáról“ van szó. Sommer elutasítja a két szélsőséget: egyfelől a „Németország német karakterét“ megőrizni kívánó, a „menekültáradat“, a „bevándorló-hullám“ veszélyeit felnagyító konzervatív, másfelől a „nyitott határok“ és a „multikulti-illúzió“ mellett síkra szálló, „a valóságtól elrugaszkodott“ zöld álláspontot. Nem ért egyet Bassam Tibivel sem, aki elutasítja „az asszimiláció valamennyi formáját“ s csakis az integrációt tartja alkalmasnak arra, hogy a bevándoroltaknak „kulturálisan többes identitása“ lehessen.

Sommer egy, Németország demográfiai helyzetével foglalkozó ENSZ-tanulmányra hivatkozik: eszerint amennyiben Németország fenn akarja tartani a munkát végzők és már nem végzők közötti 4:1 arányt, 2050-ig évente 3,6 millió bevándorlót

⁵⁸ Theo SOMMER: Der Kopf zählt, nicht das Tuch. Ausländer in Deutschland: Integration kann keine Einbahnstraße sein. *Die Zeit*, 1998. 30. szám. A szerző a multikulturalizmust kritizálva megjegyzi, hogy nem cél egy „gettókból álló“ Németország. A megoldást véleménye szerint az integráció jelenti, amely viszont magában foglal „egy jó adag kényszerű asszimilációt a német iránymutató kultúrához“. Sommer egy későbbi cikkében azt írja, hogy bár nem emlékezik pontosan, de a *Leitkultur*-fogalmát minden bizonnyal Bassam Tibitől vette át, akivel együtt szerepelt egy kerekasztal-vitában. Lásd Theo SOMMER: Einwanderung ja, Ghettos nein. Warum Friedrich Merz sich zu Unrecht auf mich beruft. *Die Zeit*, 2000. 47. szám. http://www.zeit.de/2000/47/200047_leitkultur.xml?page=all

⁵⁹ Friedrich MERZ: Einwanderung und Identität. *Die Welt*, 2000. október 25. http://www.welt.de/print-welt/article540438/Einwanderung_und_Identitaet.html, <http://www.cdu.de/ueber-uns/buvo/merz/fm-welt-leitkultur.htm>

⁶⁰ Egy Ernst Benda által írt, a Frankfurter Allgemeine Zeitung-ban megjelent olvasói levél („Theo Sommer für Leitkultur“, *FAZ*, 9. November 2000) emlékeztetett arra, hogy a „deutsche Leitkultur“ fogalmát először Theo Sommer alkalmazta két évvel korábban. Ezt követően hivatkozott Merz is Sommerre.

⁶¹ Theo SOMMER: Einwanderung ja, Ghettos nein i.m.

kellene befogadnia, ami azzal járna, hogy az évszázad közepére a német népesség 80%-a bevándorolt, vagy annak leszármazottja lenne. Másik lehetőség a nyugdíjkorhatár 75 évre történő felemelése. Előbbi „politikai katasztrófa” lenne, utóbbi is csupán nehezen lenne megvalósítható. Sommer szerint tehát a német politika központi feladata a két szélsőség között megtalálni a középutat.

Éles kritikákat kaptak Friedrich Merz német kultúrára vonatkozó fejtegetései. Hogyan lehetne a „német kultúra” a bevándoroltak számára „kötelező példakép”? Amennyiben ugyanis ez speciálisan „német” – vagyis más kultúráktól különböző –, akkor netán jobb is azoknál, hogy ez legyen a vezérfonal?⁶² Mindez egyfajta „etnokulturális nacionalizmust” tenne Németország politikai kultúrájának részévé.⁶³ Bassam Tibi is élesen bírálta a pártpolitikai célok szolgálatába állított *Leitkultur*-vitát, amelynek során egyesek az iránymutató kultúrát speciálisan „németként”, mások „keresztény-nyugatiként” értelmezik. Egy iránymutató kultúra ugyanis nem lehet sem etnikai, sem vallási kötődésű, hiszen akkor diszkriminál különböző etnikai vagy vallási közösségeket. Mindezek függvényében a következőképpen definiálta újra a fogalmat: „az iránymutató kultúra egy demokratikus, tehát sem vallásilag, sem etnikailag nem meghatározott civilizációs–politikai identitás, amelyen mi bevándorlók a németekkel osztozhatunk, amennyiben ők nem akarják azt, hogy mi párhuzamos társadalmakba (gettókba) húzódjunk vissza.”⁶⁴

Sokan úgy vélték, a *Leitkultur*-fogalom bevezetése csak elmélyíti a lövészárkokat, ahelyett, hogy betemetné azokat.⁶⁵ Azok a bevándorlók ugyanis, akik Németországban szándékoznak letelepedni, éppen azért mennek oda, mert nagyra értékelik az ország jogállamiságát, alkotmányos- és jogrendjét. A „német iránymutató kultúra” követelésével Merz azt a hamis látszatot kelti, mintha Németországban létezne egy zömmel muszlimokból álló „ellenmozgalom”. Mindez csak túldramatizálja a helyzetet és fokozza az emberek bevándorlás-ellenességét.

Mint látható, jóllehet a „német iránymutató kultúra” értelmezése a fogalmat elsőként használók szándéka szerint hasonló volt az „európai iránymutató kultúra” Bassam Tibi általi értelmezéséhez – nyilvánvalóan a sajátos német viszonyok között –, rögtön fölmerült egy sor, főként ebből eredő (ti. hogy itt nem „európai”, hanem „német” iránymutató kultúráról van szó) értelmezés-beli probléma. A „német iránymutató kultúra” fogalmába ugyanis nagyjából a következőket értették bele: a német nyelv ismerete, az ország alkotmányában rögzített alapvető értékek és normák, férfiak és nők egyenlő jogai, emberi jogok, szekularizmus, Németország történelmének bizonyos ismerete.

⁶² Robert LEICHT: Die Kultur des Leithammels? *Die Zeit*, 2000. 43. sz. http://www.zeit.de/2000/43/200043_robertleicht_1025.xml

⁶³ Dieter OBERNDÖRFER: Leitkultur und Berliner Republik. Die Hausordnung der multikulturellen Gesellschaft Deutschlands ist das Grundgesetz. http://portal.uni-freiburg.de/politik/seminar/mitarbeiter/pics/Oberndoerfer/leitkultur_und_berliner_republik

⁶⁴ Bassam TIBI “Zur aktuellen Debatte um die Leitkultur” címen írt bevezetője könyve 2002-es kiadásához. Lásd Bassam TIBI: *Europa ohne Identität?* i.m. XIV.o. Tibi egy 2004-es interjúban a francia modellt állította követendő példaként Németország elé, hiszen ott a bevándoroltak is franciának számítanak, mivel ott az iránymutató kultúra egyrészt a civil társadalomban részt vevő állampolgár identitásából, másrészt laicizmusból áll. “Mondhatnánk azt is: Németországnak francia iránymutató kultúrára van szüksége.” Lásd “Wir brauchen eine europäische Leitkultur”. Interview mit dem Politologen Tibi. *Der Spiegel*, 23. November 2004 <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,329233,00.html>

⁶⁵ Thomas HOLL: Begriff Leitkultur vertieft Gräben. *Die Welt*, 9. November 2000 http://www.welt.de/print-welt/article546264/Begriff_Leitkultur_vertieft_Graeben.html

Miután a fogalmat a CDU frakcióvezetője tette a politikai diskurzus részévé, sokak szemében ezáltal azonosult a CDU bevándorlókkal kapcsolatos, meglehetősen rugalmatlan álláspontjával. A CDU hivatalosan is magáévá tette a *Leitkultur*-koncepciót, bár árnyalatnyi változtatással: a „német” jelzőt (*deutsche Leitkultur*) felváltotta a „Németországban” (*Leitkultur in Deutschland*).⁶⁶ Angela Merkel, a CDU akkori vezetője és Laurenz Meyer, a párt főtitkára nem sokkal Merz cikkét, illetve egy sajtókonferencián történt kijelentéseit követően felkarolta a Merz-féle *Leitkultur*-koncepciót.⁶⁷ Hasonlóan pozitívan nyilatkozott róla a bajor testvérpárt, a CSU vezetője, Edmund Stoiber is.⁶⁸

Hamarosan hatalmas vita bontakozott ki egy sor, a bevándorlókkal kapcsolatos kérdés körül. Bassam Tibi már kezdetben többször leszögezte, hogy ő a „*Leitkultur*” fogalmát mindig is „európai”, és sohasem „német” értelemben használta, egy európai érték- és normakonszenzust értve alatta.⁶⁹ A vita olyan pontokat érintett, mint a kultúra – és természetesen az „iránymutató kultúra” – értelmezése, a kultúrák hierarchiájának a kérdése, ki és mi tekinthető németnek, mennyire várható el egy „külfölditől” Németország, a német történelem ismerete, elegendők-e az alkotmányban megfogalmazottak, melyek is a „keresztény Nyugat” értékei, mennyire lehet a bevándoroltak integrálódása „önkéntes” és mennyire „kényszerű”, követhető-e a multikulturalizmus elve és gyakorlata és ha igen, hogyan viszonyul az „iránymutató kultúrához”, mennyire szolgál az egész vita politikai kampánycélokat és egyáltalán: szükség van-e erre a vitára?⁷⁰

⁶⁶ Vö. CDU einigt sich auf »Leitkultur«. *Netzeitung.de*, 06. Nov 2000, illetve *Leitkultur – Deutschland’s “wichtigste” Debatte*. <http://www.shortnews.de/id/143327/Leitkultur-Deutschland-s-wichtigste-Debatte>

⁶⁷ Angela Merkel már kancellárként, egy 2007-es beszédében kijelenti: “Országunk történelme során kialakult egy iránymutató kultúra (*Leitkultur*), amely minket, németeket megkülönböztet.” Látható, hogy a *Leitkultur* elé ekkor már nem illeszt semmiféle jelzőt. A beszédben hangsúlyozza, hogy Németország “integrációs ország” (*Integrationsland*), amelyik integrálni kívánja az ott letelepedni szándékozókat. Ez pedig megköveteli a legalább a közös törvényeken és közös nyelven alapuló egységet. Vö. Rede der Parteivorsitzenden, Bundeskanzlerin Dr. Angela Merkel, anlässlich des Grundsatzprogrammkongresses der CDU Deutschlands am 4. September 2007 in Hanau. <http://www.grundsatzprogramm.cdu.de/doc/070904-redepv-hanau.pdf>

⁶⁸ Vö. Stefan MANZ: Constructing a Normative National Identity: The Leitkultur Debate in Germany, 2000/2001. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 25, No. 5&6, 2004. 12.o.

⁶⁹ “A *Leitkultur* általam bevezetett koncepciójának semmi köze nincs a németiséghez vagy valamiféle német különúthoz. Ehelyett a nyugati Európa vívmányairól van szó, amit Jürgen Habermas »kulturális modern«-nek nevez.” Bassam TIBI: *Leitkultur als Wertekonsens* i.m. 26.o.

⁷⁰ A vita valamennyi aspektusának a bemutatása messze meghaladná jelen munka kereteit, hiszen csupán 2001/2002 folyamán több mint 350 újságcikkben és interjúban foglalkoztak a kérdéssel. Összefoglalóját lásd *Was ist Leitkultur?* 21.12.2000. <http://www.leitkulturkunde.de/>, illetve Stefan MANZ: Constructing a Normative National Identity i.m. A vitához lásd egyebek mellett Thomas ASSHEUER: Was heißt hier deutsch? *Die Zeit*, 1998. 30. sz. http://www.zeit.de/1998/30/199830.assheuer_schoenb.xml?page=all, Eckhard FUHR: Was ist deutsch? *Die Welt*, 25. Oktober 2000. http://www.welt.de/print-welt/article540437/Was_ist_deutsch.html, Julius H. SCHOEPS: Was meint Merz? *Die Welt*, 26. Oktober 2000. http://www.welt.de/print-welt/article540607/Was_meint_Merz.html, Hannes BURGER: Wie man “Leitkultur” missverstehen kann. *Die Welt*, 2. November 2000. http://www.welt.de/print-welt/article541899/Wie_man_Leitkultur_missverstehen_kann.html, Dieter OBERNDÖRFER: *Leitkultur und Berliner Republik* i.m.

A vita egyik központi kérdésévé a német identitás, a „mi a német?” („*was ist deutsch?*“) kérdésének a megválaszolása vált. Egyes hozzászólók maliciózan megállapították, hogy bezzeg a franciák 1789-es sikeres forradalmuk óta pozitív identitásképpel rendelkeznek, míg a széttagolt németeknek, a különböző fejedelmeknek és egyéb uralkodóknak ez nem sikerült. Helyette máshoz nyúltak, egy „felülről jövő nacionalizmushoz“ (*Nationalismus von oben*) és a germán–német mítoszokhoz. A „németiség“ (*Deutschum*) germán mítosza vált a német kultúrnemzet-koncepció alapjává.⁷¹

A német kultúra ugyanakkor mindig is meghatározóan külső, Európa más régióiból és országaiból származó gyökerekből táplálkozott: a középkori katolikus egyház, a római jog, a humanizmus és reneszánsz Itáliából, a 17. századtól a francia kultúra dominanciája – és mindehhez egy sor Európán kívüli hatás. Akkor hát „*was ist deutsch?*“? Egyesek még azt is felfedezték, hogy már 1928-ban a Reichstagban egy Centrum párti képviselő egy „*Leit-Cultur*“ szükségessége mellett érvelt, ami ellen maga Thomas Mann is hevesen tiltakozott.⁷²

A *Leitkultur*-fogalom mind jobban átpolitizálódott, egyes németországi politikai pártok egyre inkább saját politikai céljaik érdekében kezdték felhasználni, s értelmezése egyre távolabb került az eredeti, Bassam Tibi féle koncepciótól. Egy glosszáriumban például a következő meghatározása szerepel: „A *Leitkultur* a konzervatívok társadalompolitikai küzdelemben használt fogalma (*gesellschaftspolitische Kampfbegriff*) azzal a céllal, hogy a migrációs háttérű személyeket rákényszerítsék a valamiféle homályosan körülírt német értékekhez és normákhoz történő alkalmazkodásra (vö. asszimiláció).”⁷³ A „másik oldal” pedig azt vetette a „politikai baloldal” szemére, hogy rasszizmus-sal, fasizmussal és erőszakos németesítéssel vádolja a *Leitkultur*-koncepció támogatóit, sőt úgy véli, Németországnak nincs szüksége sem iránymutató kultúrára, sem identitásra! Ez nem más, mint „beteges öngyűlölet”, amely az idegeneket arra használja, hogy „saját önpusztító erőit felszabadítsa”. „Neurotikus nemzet” – idézi Bassam Tibi egy cikkének a címét a szerző.⁷⁴

A németországi zsidók közösségének vezetője, Paul Spiegel egy utcai demonstráción tartott beszédében hevesen kikelt a „*deutsche Leitkultur*” fogalma ellen, arra szólítva fel a fogalmat használó „politikus hölgyeket és urakat”, hogy ahelyett, hogy „verbálisan játszanak a tűzzel” inkább arra koncentráljanak, hogy védjék meg az embereket Németországban és teremtsék meg az együttélés keretfeltételeit.⁷⁵ Még olyan sajátos

⁷¹ Jürgen NOWAK: *Leitkultur und Parallelgesellschaft – Argumente wider einen deutschen Mythos*. Brandes & Apsel Verlag, Frankfurt am Main, 2006. 32.o.

⁷² u.o.

⁷³ i.m. 174.o. Ugyanebben a glosszáriumban a hivatkozott asszimiláció definíciója a következő: „Az asszimiláció egy etnikai kisebbség a többségi társadalom kultúrájához többé vagy kevésbé (nem) önszántából [(un)freiwillig] történő alkalmazkodásának a folyamata.” i.m. 173.o. Csupán érdekességként jegyezzük meg, hogy a brandenburgi belügyminiszter, Jörg Schönbohm javasolta a „Radio Multikulti” elnevezésű – popzene mellett mindenekelőtt integrációs- és külpolitikai témákat tárgyaló – Rundfunk Berlin Brandenburg nevének „Radio Schwarz-Rot-Gold”-ra történő változtatását. Vö. Schönbohm will »Radio Schwarz-Rot-Gold«. *Netzeitung.de*, 21. Jul 2006. <http://www.netzeitung.de/medien/426204.html>

⁷⁴ Uta GÖLLNER: *Über den Islam in Deutschland*.

<http://www.hohewarte.de/MuM/Jahr2003/Islam0321.pdf> 2.o.

⁷⁵ „Mire való ez a fecsegés az iránymutató kultúráról? Talán az a német iránymutató kultúra, hogy idegenekre vadásznak, zsinagógákat gyújtanak fel és hajléktalanokat ölnek meg? A kultúráról van-e szó vagy pedig a nyugati-demokratikus civilizáció értékeiről, amelyeket alaptörvényünkben szilárdan rögzítettünk?” Paul SPIEGEL: Was soll das Gerede um die Leitkultur? A Zentralrat der Juden in Deutschland elnökének a 2000. november 9-i demonst-

vélemények is elhangzottak, hogy mivel a német fiatalság és elit nagy része amerikanizálódott, tulajdonképpen „a bevándorolt fekete-afrikaiak, törökök és indiaiak” lesznek azok, akik a német kultúrát konzerválni és megmenteni hivatottak.⁷⁶

2005-ben a *Bundestag* elnöke, Norbert Lammert (CDU) egy *Zeit*-interjúban felvetette a korábbi – szerinte túl rövid – *Leitkultur*-vita folytatásának a szükségességét.⁷⁷ A későbbiekben is többször visszatért a kérdésre, hangsúlyozva, hogy a vitának „európai alapon” kell zajlania és mindenekelőtt egy multikulturális társadalom identitásképzésének a lehetőségéről kell szólnia.⁷⁸

A németországi muszlimok integrációja

Az iszlám – és a több milliós, arányában növekvő muszlim lakosság – tartós jelenléte Németországban megváltoztathatatlan tényé vált. A németországi muszlimok többé nem „vendégek”, hanem az „etnikai németekkel” egyenjogú tagjai kell, hogy legyenek a német társadalomnak. „A muszlimok e társadalom részeivé váltak. ... Nem szándékoznak »hazatérni«. Az ő hazájuk itt van.” – mondta Nadeem Elyas, a *Zentralrat der Muslime in Deutschland* vezetője.⁷⁹

„*Etnikai kolóniák*”, „*párhuzamos társadalmak*”

A németországi muszlimok – illetve általában: a külföldiek – szegregációja gyakran áll elemzések, politikai és társadalmi viták homlokterében, s egyike a német közvéleményt tartósan és élénken foglalkoztató kérdéseknek. A külföldiek „gettósodása”, vagyis a társadalmi integráció sikertelensége (jó esetben is nem kellő sikeressége) részint a német fél, részint a bevándoroltak hozzáállásának a következménye. Az etnikai kolóniák, az ún. párhuzamos társadalmak létrejötte emellett, hogy következménye az integráció elégtelenségének, akadály is annak.

A „párhuzamos társadalom” kifejezést sokan a „civil társadalom” ellentettjeként használják. Nincs azonban konszenzus abban a tekintetben, mi is értendő „párhuzamos társadalom” alatt, s jóllehet nagyon sokat beszélnek róla, tudományos igényű elemzések magáról a fogalomról nem készültek. Felvethető tehát a kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán Németországban párhuzamos társadalmakról és a „szervezett” muszlimok ebben milyen szerepet játszanak. Erre a kérdésre a választ az empirikus kutatások eddig egyértelműen és meggyőzően nem támasztották alá.

A párhuzamos társadalom létének van néhány alapvető feltétele.⁸⁰

---

ráción mondott beszédéből. *Die Welt*, 11. November 2000 http://www.welt.de/print-welt/article546696/Paul_Spiegel_Was_soll_das_Gerede_um_die_Leitkultur.html

⁷⁶ Günter Rohrbach, *Süddeutsche Zeitung*, 27 December 2000. Idézi Stefan MANZ: *Constructing a Normative National Identity* i.m. 487.o.

⁷⁷ „Das Parlament hat kein Diskussionsmonopol.” Der neue Bundestagspräsident Norbert Lammert über die Konkurrenz durch Talkshows und den Ansehensverlust der Politik. *Die Zeit* 20.10.2005 Nr.43

⁷⁸ *Die Welt*, 13. Dezember 2005, *FAZ*, 8. Februar 2006

⁷⁹ Idézi J. Christopher SOPER and Joel S. FETZER: *The Practice of Their Faith ...* i.m. 35.o.

⁸⁰ Johannes KANDEL: *Organisierter Islam in Deutschland und gesellschaftliche Integration* i.m. 10.o.

- A kommunikáció megszakadása a többségi társadalommal, tartós nyelvi, vallási-kulturális és a mindennapi életre vonatkozó szegregáció.
- Gazdasági szegregáció (alternatív gazdaság és munkaerőpiac kiépítése).
- Párhuzamos intézményi struktúra kiépítése (például az oktatás vagy a szabadidő terén).
- Erősödő szociális kontroll a kollektíva tagjai felett pszichés – és adott esetben fizikai – erőszak révén.
- A demokratikus jogállam által biztosított individuális emberi- és alapjogok igénybevételének megakadályozása.
- Törekvés egy párhuzamos jogrendszer kiépítésére, amelyben az iszlám jog a mindenkire érvényes jogrend mellett párhuzamosan kerül alkalmazásra a közösség tagjait illetően (például *fikh al-akalliját*, diaszpórában élő muszlim kisebbségekre vonatkozó jog formájában).

Mindezek alapján egyes szakértői álláspontok szerint több német nagyváros (Berlin, Hamburg, Frankfurt am Main, München, Köln, Dortmund) egyes városrészeinek immáron muszlim többségű szociális tereiben megtalálhatók a párhuzamos társadalmak kezdeményei.

Az állampolgárság kérdése

Amint az előzőekből is látható volt, Németországban jó ideje széles körű társadalmi és politikai vita zajlik a bevándoroltak helyzetéről – egyebek mellett arról is, hogy Németország mennyiben tekinthető (tekinthető-e egyáltalán) „bevándorlási célszágnak” (*Einwanderungsland*) –, s a multikulturalizmus vs. integráció dilemmájáról.

A „bevándorlási célszágnak”-vita már a kilencvenes években élénken zajlott, majd az évtized végén új lendületet vett, amikor az 1998 szeptemberi választásokat követően a szociáldemokrata kormány előterjesztette az új állampolgársági törvényt, amely lényegi változásokat irányzott elő az akkor még mindig hatályban lévő 1913-as törvényhez képest. Az 1913-as állampolgársági törvény szerint ugyanis csak az „etnikai németek” kaphattak német állampolgárságot. Az új törvény előterjesztőinek a célja az volt, hogy a Németországban élő etnikai és vallási kisebbségek – itt elsősorban természetesen a törökökről és a kurdokról volt szó – megszerezhessék a német állampolgárságot, ugyanakkor megtarthassák származási országuk állampolgárságát is, ami megkönnyítheti akár ottani munkavállalási lehetőségeiket is. Lényegében tehát kettős állampolgárságról lett volna szó.

Az előterjesztés hatalmas vitát és heves ellenállást váltott ki mindenekelőtt Németország gazdaságilag rosszabb helyzetben lévő, volt NDK-s tartományainak lakossága körében, bevezetését ellenezte az ellenzéki CDU-CSU is, illetve a bázisát jelentő katolikus lakosság elsősorban Bajorország és Baden-Württemberg tartományokban. Végül az eredeti előterjesztést módosították, hogy elfogadhatóbb legyen a közvélemény számára is.

Az új állampolgársági törvény, amely 2000. január 1-én lépett hatályba, szakított a *jus sanguinis* elvének addigi, meglehetősen szigorú és merev alkalmazásával, bevezetvén a *jus soli* bizonyos normáit. Értelmében azoknak a külföldi szülőknek a gyermeke, akik közül legalább az egyik minimum négy éve él Németországban és állandó tartózkodási engedéllyel rendelkezik, automatikusan megkapja a német állampolgárságot. Megkapja ugyanakkor szülei állampolgárságát is – ami a *jus soli* és a *jus sanguinis* egyidejű alkalmazását jelenti.

A Németországban született külföldi származású gyermekek tehát kettős állampolgárok lehetnek, azonban legfeljebb csak addig, ameddig el nem érik 23. életévüket. 18 és 23 éves kor között ugyanis dönteniük kell, hogy melyik állampolgárságot tartják meg: a németet vagy szüleikét. A kettős állampolgárság csak igen ritka esetekben tartható meg. Azok a bevándoroltak pedig, akik legalább nyolc éve legalísan, állandó tartózkodási engedéllyel élnek Németországban, ugyancsak megkaphatják a német állampolgárságot. Egyedül 2006-ban 124 566 fő kapta meg a német állampolgárságot, többségükben törökök.⁸¹

Azonban nemcsak a német hatóságok vonakodtak hosszú időn keresztül attól, hogy nem etnikai német bevándoroltak is megkaphassák a német állampolgárságot, hanem miután elfogadásra került a liberálisnak nevezhető állampolgársági törvény, sokak meglepetésére a bevándoroltak részéről is hasonló vonakodás volt tapasztalható, hogy egyáltalán folyamodjanak-e német állampolgárságért. Feltételezések szerint mindebben szerepet játszott az attól való félelem, hogy mindezt sokan közösségük tagjai közül „árulásnak” – a származási nemzet, a származási kultúra elárulásának – fogják tekinteni. Visszatartó erő lehetett a kétezres évek elején a muszlimokkal szemben általában erősödő ellenséges érzület is. A tényadatok arról tanúskodnak, hogy 2001 és 2005 között az előzetes várakozásokkal ellentétben évről évre folyamatosan csökkent a német állampolgárságot szerzett muszlim bevándoroltak száma: 2001-ben 118 889 fő, 2003-ban 92 799 fő és 2005-ben 57 456 fő.⁸²

Az állampolgárság egyúttal az integráltság egyik fokmérője is. A Németországban élő muszlimok kevesebb, mint fele – 45% – rendelkezik német állampolgársággal, 55% más ország (mindenekelőtt Törökország) állampolgára.⁸³

2. táblázat

A német állampolgársággal rendelkezők aránya az egyes országokból származó muszlim lakosság körében (2005-ben, százalékban)

⁸¹ Johannes von STRITZKY: *Germany's Immigration Policy: From Refusal to Reluctance* i.m.

⁸² Fenti időszak alatt nemcsak a muszlimok, hanem általában a külföldiek közül évről évre kevesebben kapták meg a német állampolgárságot: 2001-ben 178 089 fő, 2003-ban 140 731 fő és 2005-ben 117 241 fő. Lásd *Muslims in the EU: Cities Report, Germany. Open Society Institute EU Monitoring and Advocacy Program, 2007. 16.o.*

⁸³ Sonja HAUG, Stephanie MÜSSIG, Anja STICHS: *Muslimisches Leben in Deutschland* i.m. 11.o.

Törökország	27,6
Bosznia-Hercegovina	16,6
Irán	52,4
Marokkó	42,2
Afganisztán	42,4
Libanon	42,6
Irak	19,6
Pakisztán	39,1
Tunézia	47,5
Szíria	33,5
Algéria	29,5
Egyiptom	35,9
Jordánia	48,3
Indonézia	13,7
Összesen	29,7

Forrás: Stand der rechtlichen Gleichstellung des Islam in Deutschland.
18. 04. 2007. 6.o. adatai alapján

2008-tól pótlólagos feltételt szabtak a német állampolgárság megszerzéséhez, ez pedig a német nyelv, a német kultúra és az alkotmány megfelelő szintű ismerete. Ez a kérdés is azok közé tartozik ugyanakkor, amelyek már ezt megelőzően is hatalmas vitát váltottak ki.

Már 2008-at megelőzően jó ideje a bevándorlásokkal, illetve a bevándoroltak letelepedésével és integrációjával kapcsolatos viták egyik központi kérdése az volt, milyen tudás, milyen ismeret várható el a „németté válni szándékozó külföldiektől“ Németországról, a német történelemtől, Európáról stb. Egyes tartományok különböző kérdőíveket készítettek, egyebek mellett ezek megfelelő arányú helyes kitöltésétől téve függővé az állampolgárság megadását. Ilyen volt 2006 elején Baden-Württemberg, majd ezt nem sokkal követően Hessen.

A Wiesbadenben székelő hesseni belügyminisztérium feltételei közé tartozott a megfelelő szintű német nyelvismeret, 8 éves ott-tartózkodás, lojalitási nyilatkozat és egy kurzus elvégzése, végén egy „tudás- és értékeszt“ sikeres kitöltésével. Ez utóbbi kifejezett célja – Volker Bouffier hesseni belügyminiszter szerint – a párhuzamos társadalmak létrejöttének megakadályozása.⁸⁴ A 100 kérdés több kérdéscsoportból állt össze, amelyek általában Németországra és a németekre, a német történelemre, az alkotmányra és az alapjogokra, a választásokra, pártokra és érdekképviseletekre, a szövetségi állam – jogállam – szociális állam kérdéskörére, a kultúrára és a tudományra, és végül a német

⁸⁴ Wer darf Deutscher werden? *Zeit Online*, März 2006.
http://www.zeit.de/online/2006/11/einbuergerungstest_hessen

nemzeti szimbólumokra vonatkoztak.⁸⁵ A kérdésekkel kapcsolatos kritikai észrevételek szerint a németeknek is csupán legfeljebb 3%-a lenne képes ezeknek a kérdéseknek legalább 85%-át helyesen megválaszolni, eleve jó néhány kérdés esetében az sem egyértelmű, mi minősíthető helyes válasznak, ráadásul az ezekre a kérdésekre adott – mégoly helyes – válaszokból sem derülhet ki a bevándoroltak érték-hierarchiája.⁸⁶

A német belügyminisztérium 2008. szeptember 1-től hatályba lépő rendelete értelmében minden német állampolgárságért folyamodó egy tesztet („*Einbürgerungstest*“) köteles kitölteni. A katalógusban összesen 310 kérdés szerepel, ezek közül 300 általános, 1 pedig szövetségi tartomány specifikus.⁸⁷

Bevándorlók országa?

A kétezres évek elején újabb változás következett be a hivatalos német bevándorláspolitikában. A kormányzó szociáldemokrata–zöld koalíció 2000-ben új javaslattal, a „zöld kártya“ bevezetésével állt elő. A cél a meglehetősen nagymértékű hazai munkanélküliség ellenére magasan képzett, mindenekelőtt az informatikában és kommunikációs technológiában járatos külföldi munkaerő bevonása az országba. A program 20 000 fő számára irányzott elő ötéves tartózkodási és munkavállalási engedélyt. A program 2000 és 2004 között volt érvényben, s ez alatt az idő alatt mintegy 15 000 fő – zömmel indiaiak és kelet-európaiak – számára tette lehetővé a németországi munkavállalást.

Amint azt a „zöld kártya“-program is jelzi, a kétezres évek elejétől mind markánsabban fogalmazódott meg annak a ténynek a felismerése, hogy Németország strukturális demográfiai problémái csakis külföldi munkaerő alkalmazásával orvosolhatók.

---

⁸⁵ Álljon itt néhány kérdés: Mit ért ön “reformáció” alatt; fejtse ki a “holokauszt” fogalmát; fejtse ki Izrael “létezéshez való jogának” a fogalmát; mi történt 1945. május 8-án; nevezzen meg négy, az alkotmány által garantált alapjogot; fejtse ki, hogy a választások az egykori NDK-ban miért nem felelnek meg a mi demokratikus választási rendszerünknek stb.

⁸⁶ <http://www.media-addicted.de/der-immigranten-wertetest-fragebogen/134>. Ha valaki például arra kérdésre, hogy mi történt 1945. május 8-án, azt a választ adja, hogy ez a faszizmus alóli felszabadulás napja, könnyen rásüthetik a “kommunista” bélyeget, mivel ez a nap az NDK-ban nemzeti ünnepnek minősült. A helyes válasz vélelmezhetően a “Harmadik Birodalom” összeomlásának napja – azonban ez a nap az NSZK-ban soha nem volt ünnep. A sor folytatható. Vö. <http://www.frei-e-buerger.de/typischdeutsch.php>

⁸⁷ Lásd Gesamtkatalog der für den Einbürgerungstest zugelassenen Prüfungsfragen. http://www.bmi.bund.de/cae/servlet/contentblob/123028/publicationFile/13216/Einburgerungstest_Allgemein.pdf A kérdőív kérdéseit az Institut zur Qualitätsentwicklung im Bildungswesen (IQB) der Humboldt Universität Berlin munkatársai állították össze egy éves munkával. Alapjául az egyes tartományok német állampolgárságért folyamodók számára tartott kurzusai szolgáltak. Minden kérdés után négy válaszból kell kiválasztani a megfelelőt. Például: Milyen államformája van Németországnak? A lehetséges válaszok: monarchia, diktatúra, köztársaság, fejedelemség; avagy: Németország .... a) kommunista köztársaság, b) demokratikus és szociális szövetségi állam, c) kapitalista és szociális monarchia, d) szociális és szocialista szövetségi állam. A kérdések felölelik Németország politikai rendszerét, gazdaságát, jogrendszerét, szociális viszonyait, egyszóval meglehetősen átfogó és széles körű ismereteket feltételeznek. Szerepel köztük a már említett, 1945. május 8-ra vonatkozó kérdés is, mégpedig a következő lehetséges válaszokkal: a) Adolf Hitler halála, b) a berlini fal építésének kezdete, c) Konrad Adenauer szövetségi kancellárrá választásának dátuma, c) a második világháború vége Európában. Sok kérdés vonatkozik a 20. századi német történelemre, a családi viszonyokra, a gyermekek iskoláztatására. A német kultúrára, irodalomra vonatkozó kérdések viszont nem szerepelnek a tesztkérdések között.

2001-ben az akkor kormányon lévő koalíció – az SPD és a Zöldek – nyilvánosságra hozta az első bevándorlási törvény (*Zuwanderungsgesetz*) tervezetét, mint egyik legjelentősebb reform-lépését. Az időzítés azonban rosszul sikerült, mivel egybeesett a szeptember 11-ei terrorakcióval. A vita így – felelevenítve a néhány évvel korábbi felmérés következtetéseit a németországi török fiatalok fokozódó radikalizálódásáról – a belbiztonság, a terrorizmus és a „civilizációk összecsapása“ kérdéseire terelődött. Évekig tartott, míg végül is a törvény-tervezetet 2004-ben elfogadták és 2005 januárjától hatályba lépett. A törvény nagy súlyt fektet az integrációra (a bevándorlóknak kötelező kurzusokat ír elő német nyelvből és kultúrából), ugyanakkor korlátozza a bevándorlást, mindenekelőtt a képzett munkaerőre illetve a családgyejesítésre.

Wolfgang Schäuble belügyminiszter egy 2006 júliusi konferencián mondott beszédében⁸⁸ nem értett egyet azzal, hogy Németország „bevándorlási célország“ lenne – annak ellenére, hogy több bevándoroltat fogadott, mint a legtöbb európai ország. Schäuble értelmezésében csak az az ország minősül „bevándorlási célországnak“, amelyik céltudatosan válogat, hogy kit fogad be és kit nem. Németország ezzel szemben „mindenkit befogadott, aki csak jött“. „Németország egy integrációs ország“.⁸⁹

Az akkori belügyminiszter tehát egyértelműen az integráció mellett foglalt állást, ami „kétoldalú folyamat, nem egyirányú utca“. A bevándoroltaknak Németországban egyértelműen „hazaiakká“ (*heimisch*) kell válniuk. „Ha nem akarnak úgy élni, ahogyan Németországban élnek az emberek, hanem talán úgy, ahogyan ... az iszlám világban élnek, akkor hiányzik az integráció egy szükséges előfeltétele.“ Azáltal viszont, hogy a bevándoroltak „hazaiává“ válnak, az ott élők életfeltételei – és ők maguk is – megváltoznak. „Mi is megváltozunk, országunk is megváltozik, ha három és fél millió muszlim itt él. Ez egy másfajta ország, mint ha egyáltalán nem élnének itt muszlimok. Ennek a tudomásul vétele és az elfogadása szintén az integrációhoz tartozik.“

Schäuble az integráció pártján áll, szemben a „multikultural“al. Utóbbit úgy értelmezi, hogy az emberek különösebb kapcsolatok nélkül élnek pusztán egymás mellett és tulajdonképpen semmi dolguk sincs egymással. Az integrációnak ezzel szemben legfontosabb célja az összetartozás, az együvé tartozás. Ezen a téren viszont Németország komoly „integrációs deficit“tel rendelkezik. Ez a deficit persze kétoldalú, részint a német állam korábbi politikájának, részint a Németországban élő muszlimok gyakran nem túlságosan nagyfokú integrációs hajlandóságának tulajdonítható. Jelentős különbségek mutathatók ki e téren az egyes országokból bevándoroltak között, de az azonos országokból érkezett különböző vallásúak között is. Ami utóbbit illeti, az azonos országból érkezett nem iszlám vallásúak számos mutató tekintetében magasabb fokú integráltságot mutatnak, mint az ugyanebből az országból érkezett muszlimok.

Sokan a muszlim vezetők közül is az integráció pártján állnak. Nadeem Elyas, a *Zentralrat der Muslime in Deutschland* vezetője például kijelentette: „Az integráció bonyolult, de nem lehetetlen, mivel az ehhez szükséges törvényi szabályozás már ren-

⁸⁸ A beszéd címe is sokatmondó: Egység a sokféleségben: integráció Németországban. *Einheit in der Vielfalt: Integration in Deutschland*. A Tutzing-i Evangélikus Akadémia „Integration: Zaubersformel – Probleme – Notwendigkeiten“ c. 2006. július 1-i konferenciáján elmondott beszéd. http://www.deutsche-islam-konferenz.de/cln_110/nn_1319102/SubSites/DIK/DE/PressePublikationen/Reden/Reden/20060701-einheitindervielfalt.html

⁸⁹ Wolfgang SCHÄUBLE: *Das Islambild in Deutschland: Neue Stereotype, alte Feindbilder?* Rede von Bundesminister Dr. Wolfgang Schäuble zur Eröffnung der Fachkonferenz "Das Islambild in Deutschland: Neue Stereotype, alte Feindbilder?" am 27. Februar 2008 in Berlin.

delkezésre áll és miután Németország már multikulturális és multi-vallásos társadalom. Annak ellenére a bevándorlók országa, hogy a német politikusok tagadják ezt a tényt. Hosszú ideje különböző vallások és világnézetek vannak jelen, úgyhogy nem az alapoknál kell kezdenünk. Az egymás mellett élést kell átalakítanunk egymással való együttéléssé.⁹⁰

A befogadó társadalomba történő integráció egyik fokmérője lehet a „civil társadalomban“ történő részvétel, a tagság különböző egyesületekben és szövetségekben. A németországi muszlimok több mint a fele tagja valamilyen német egyesületnek, s mindössze 4% azok aránya, akik kizárólag egy olyan szervezet tagjai, amely a származási országukhoz kötődik, az onnan érkezettek tömöríti. A muszlimok nagy többsége kész arra, hogy mindennapi kapcsolatba kerüljön németekkel, s mindössze 1% azoknak az aránya, akik ez elől elzárkóznak.

A német belügyminiszter volt a kezdeményezője a Német Iszlám Konferencia (*Deutsche Islam Konferenz, DIK*) életre hívásának, amelynek mottója: „Muszlimok Németországban – német muszlimok“. A Konferencia fő célja – az integrációs politika részeként – az állam muszlimokkal folytatott dialógusa, egymás jobb megismerése és elfogadása, hiszen „a németországi muszlimok is részei a német társadalomnak“.⁹¹ A DIK deklarálta a muszlim lakosság vallás- és társadalompolitikai integrációját szándékozik elősegíteni, ezáltal is gyengíteni az iszlamizmust és az extrémizmust, s ellensúlyt képezni a muszlimok elkülönülésével szemben.⁹²

A Német Iszlám Konferencia két síkon működik. A Plénium a DIK legfelső grémiuma, 30 főből áll, akik közül 15 fő állami, a szövetség, a tartományok és egyéb közösségek képviselője, 15 fő pedig muszlim, utóbbiak közül 5 fő különböző muszlim szervezetek (*DITIB, ZMD, VIKZ, IR és az Alevitische Gemeinde Deutschland*⁹³) képviseletében, 10 fő pedig egyéb muszlim. A DIK első Plénumára 2006 szeptemberében került sor, azóta minden évben tartottak egy pléniumot, az utolsót 2009 júliusában. A másik síkot három munkacsoport és egy „vitakör“ (*Gesprächskreis*) képviseli, amelyek üléseiken különböző kérdéseket vitatnak meg és javaslatokat dolgoznak ki, amelyeket azután a Plénium ismételtén megvitat. Az egyes munkacsoportok a német társadalmi rend és érték-konzensus, a vallás, valamint a gazdaság és a média kérdéseivel foglalkoznak, míg a vitakör témája az iszlamizmus és a biztonság.

2008 novemberében nagy visszhangot váltott ki Recep Tayyip Erdoğan török miniszterelnök németországi látogatása, amelynek során Köln városában találkozott az itt élő török közösség tagjaival. 20 000 fő gyűlt össze a városi sportcsarnokban, hogy meghallgassa a török miniszterelnök beszédét. A berlini fal leomlása óta nem fordult elő Németországban, hogy ennyien kíváncsiak lettek volna egy politikus beszédére – jegyezte meg a *Der Spiegel* szemleírója. A korábbi kancellár, Helmut Kohl beszédeit jó ha tízezren meghallgatták, Gerhard Schröderre vagy Angela Merkelre pedig mindössze

⁹⁰ Idézi Robert J. PAULY, Jr.: *Islam in Europe* i.m. 66.o.

⁹¹ *Drei Jahre Deutsche Islam Konferenz (DIK) 2006-2009. Deutsche Islam Konferenz, Berlin, 2009. 7.o.*

⁹² Vö. *Stand der rechtlichen Gleichstellung des Islam in Deutschland. 18. 04. 2007. 2.o.*

⁹³ A kölni székhelyű, 1986-ban alapított Németországi Alevi Közösség (*Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu, AABF*) egy olyan ernyő-szervezet, amely a Németországban élő alevik mintegy 120 helyi közösségét tömöríti. Az alevi a tizenkettes síita iszlámtól elkülönült irányzat – egyesek önálló vallásnak tartják -, követőinek nagy többsége Törökországban élő részint török, részint kurd. A Németországban élő, Törökországból származó lakosság körében meglehetősen magas az alevik aránya. Jellemző rájuk a magas fokú szervezettség, közösségeik az ország különböző térségeiben megtalálhatók.

néhány ezren kíváncsiak. Ezzel szemben Erdoğan Németország közepén elmondott beszédét 20 000 fő hallgatta – ráadásul sokan kinn is rekedtek a stadionból.⁹⁴

Török nyelven elmondott (és németre nem fordított) beszédében a török miniszterelnök élesen fellépett az asszimiláció ellen, amit senki sem követelhet meg a németországi törököktől. Az asszimilációt egyenesen „az emberiség ellen elkövetett bűntettnek” nevezte. A Der Spiegel szemleírójának az volt a beszédben különösen feltűnő, hogy Erdoğan rendre a „mi törökök” és „a németek” kifejezéseket használta, ami szerinte világos üzenetet továbbított: „Élhetek Németországban, akkor is törökök vagytok – és én vagyok a miniszterelnökötök”.⁹⁵

Jóllehet a török miniszterelnök a beszédben felhívta török hallgatósága figyelmét a német nyelv ismeretének fontosságára, egyúttal arra is, ne feledjék török eredetüket és ne engedjék háttérbe szorulni a török nyelv használatát. Mindezt egyes konzervatív politikusok a német belügyekbe történt beavatkozásként értékelték, mint a németországi törökök integrációjának akadályozását. Hasonlóan ellentmondásos volt Erdoğan azon felvetésének a fogadtatása is, miszerint Németország török nyelvű középiskolákat és egyetemeket alapíthatna. Ahhoz, hogy a bevándorlók jobban beszéljenek németül, először saját anyanyelvükön kell jól beszélniük – mondta Erdoğan. „Amit meg kell tenni az integrációért, azt meg kell tenni.”⁹⁶

„Kulturharc” avagy „identitások összecsapása”?

A német nemzetté válás – középpontjában a német kultúrnemzet-konceptióval – és a modern német identitás kialakulása hosszas és összetett folyamat volt. Németország más nyugat-európai országokhoz képest meglehetősen későn vált széttagolt fejedelemségekből területiális nemzetállammá. (A korábbi széttagoltság bizonyos elemeit megőrizte a szövetségi rendszer.) A történelmi események csak elősegítették a nacionalizmus megerősödését és egy viszonylag homogén népesség körében erős nemzeti identitás kialakulását. A második világháborút követően a vendégmunkások fokozódó megjelenése, majd a két Németország újra-egyesítése újlag előtérbe állította a nemzet és az identitás kérdését és mindkettő újra-definiálását tette szükségessé.

Ami a „másik felet”, vagyis a Németországban élő muszlimokat illeti, „muszlimságuk”, „iszlám identitásuk” formálódásában több szakasz különíthető el egymástól. Amint arra már utaltunk, az első vendégmunkások körében a hatvanas években az iszlám jószerivel marginális szerepet játszott. A Török-országból érkezők eleve valamiféle egyszerű népi vallásosság szúfi elemekkel tarkított változatát hozták magukkal, amelynek nem sok köze volt az ortodox iszlámhoz. A vendégmunkások zöme ráadásul szigorú értelemben véve nem is volt vallásos. Új szakaszt a hetvenes-nyolcvanas évek és a családegyesítések hoztak, az iszlám szerepének érzékelhető megerősödésével. Ezt a tendenciát a településszerkezet is felerősítette: a korábbi szétszórt, ideiglenes szálláshelyeket a muszlim családok összefüggő, a német lakosságtól elkülönült lakónegyedeké váltották fel. A harmadik szakasz pedig egy „hibrid turko-germán iszlám”⁹⁷ identitás kialakulása a fiatalabb török generációk körében.

⁹⁴ Erdogan's One-Man Show. *Spiegel Online International*, 02/11/2008. <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,534519,00.html>

⁹⁵ u.o.

⁹⁶ Erdogan Proposes Turkish-Medium High Schools for Germany. *Spiegel Online International*, 02/08/2008. <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,534090,00.html>

⁹⁷ Robert J. PAULY, Jr.: *Islam in Europe* i.m. 77.o.

E ponton érdemes megállni és ismételten felhívni a figyelmet az általánosítás veszélyeire. Az „identitások összezsapása“ egyáltalán nem valamiféle „homogén“ német és ugyancsak „homogén“ iszlám (?) identitás ütközését jelenti. Nemcsak a németországi muszlimok – így általában – nem egységesek, hanem a köztük legnagyobb arányt képviselő törökországi eredetűek sem. Egyebek mellett a generációs szakadék is igen erőteljesen és meghatározóan jelen van köreikben.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a fiatal generációk többsége egyáltalán nem radikális szemléletű, esze ágában sincs megpróbálni „iszlamizálni“ a német társadalmat. Szeparálódni sem akar, ellenkezőleg: német állampolgárként a társadalom hasonló jogokkal rendelkező tagjaként élni, mint az „öshonos“ németek. Egy, a kilencvenes évek végén készült, a kérdéskörrel foglalkozó szociológiai tanulmány szerint a németországi török származású muszlimok generációi között kifejezett „kulturális konfliktus“ létezik, hiszen a szülők iszlám vallási-morális megalapozottságú viselkedés- és gondolkodásmódjával szemben a fiatalok a német érték- és normarendszer előnyeiről próbálják meggyőzni szüleiket.⁹⁸ Sokan közülük „senkiföldjén“ találják magukat, vagyis igazán egyik kultúra sem fogadja be őket.

A németországi muszlimok radikalizálódása: „csábító fundamentalizmus“ és „halálos tolerancia“?

2003. január 30-án a ZDF egy talkshow-jában a műsorvezető azt kérdezte vendégétől, a neves iszlám-szakértő publicista Peter Scholl-Latour-tól: „Milyen ellenvetés tehető, ha valaki azt mondja, az iszlám militáns vallás?“ Scholl-Latour – a műsorvezető nem kis megdöbbenésére – így válaszolt: „Semmilyen. Az iszlám militáns vallás.“⁹⁹

Németországban sokan osztják ezt az álláspontot, tartva a muszlimok radikalizálódásától. Ezt a félelmet megerősítették a 2001. szeptember 11-i események, hiszen Hamburg volt az egyik logisztikai bázisa a támadásnak. Újabb aggodalomra adtak okot a madridi és londoni terrorakciók, amelyeket nem külföldről érkezett, hanem „hazai“ iszlamisták hajtottak végre. Ráadásul Németországban is nagy nyilvánosságot kapott a madridi merényletért mások mellett felelőssé tett egyiptomi származású Rabei Osman Sayed Ahmed egy, a merénylet előtt egy héttel folytatott telefonbeszélgetése, amelyben egy fiatal muszlimnak a következőket mondta: „Isten migránsai vagyunk, hiszünk Istenben, tehát minden megengedett számunkra, így az is, hogy keresztény nőt vegyünk feleségül a szükséges okmányok megszerzése céljából. Mindenütt jelen kell lennünk, Németországban, Hollandiában, Londonban. Jelenlétünkkel uraljuk Európát.“¹⁰⁰ Vagyis: Isten küldötteinek minden eszköz igénybevétele megengedett céljaik elérése érdekében.

⁹⁸ Zehra ONDER: Muslim-Turkish Children in Germany: Sociocultural Problems. *Migration World Magazine*, Vol.24, No.5, 1996, 18-24.o.

⁹⁹ Uta GÖLLNER: *Über den Islam in Deutschland* i.m. 1.o. Scholl-Latourt sokan azon kevés média-szakértők közé sorolják, akik „politikailag inkorrekt“ véleményt képviselnek. Iszlámmal kapcsolatos nézetei már egy húsz évvel ezelőtti munkájából is világosan kitűntek. Vö. Peter SCHOLL-LATOUR: *Das Schwert des Islam. Revolution im Namen Allahs*. Wilhelm Heyne Verlag, München, 1990

¹⁰⁰ A Frankfurter Allgemeine Zeitung 2004. március 18-i vezércikkéből idézi Gerdien JONKER: Islamist or Pietist. Muslim Responses to the German Security Framework. In: Gerdien JONKER and Valérie AMIRAUX (szerk.): *Politics of Visibility* i.m. 127.o.

A 2001. szeptember 11-ei merényleteket végrehajtó öngyilkos pilótáktól a szálak Hamburgba is vezettek. Kiderült, hogy Hamburgban működött egy muszlim fiatalokból álló, az al-Káidához kötődő sejt, Muhammad Atta vezetésével. Atta pedig a hamburgi Műszaki Egyetem jó képességű, sokak által becsült hallgatója volt. A szálak Hamburgból még tovább nyúltak környező kisebb városokba, Bochumba és Osnabrückbe, ahol szintén fiatal, minden gyanú felett álló arab diákok készülődtek a merényletekre. A német közvélemény rádöbbsent, hogy a New York-i és washingtoni merényletek előkészítői közöttük éltek anélkül, hogy a legcsekélyebb jelét adták volna annak, amire készültek. Addig, ameddig valamilyen merényletet végre nem hajtanak, ezek a fiatalok tulajdonképpen „láthatatlanok“.

Ennek kapcsán ismét előtérbe került egy, a németországi történelemben (de mássutt is) korábban már használatos kifejezés, az „alvó [ügynök]“ (*Schläfer*). A kifejezést a náci Németországban olyan „aszociális elemekre“ alkalmazták, akik szemben álltak az uralkodó ideológiával. A hetvenes években pedig a szélsőbaloldali radikális csoportok (*Rote Armee Fraktion* stb.) egyes „rejtőzködő“ egységeire használták. A *Schläfer* egy rejtett fenyegetés képét kelti, egy, a társadalmon belül „rejtőző“ láthatatlan ellenségét (terroristáét), aki csak a megfelelő pillanatra vár, hogy lecsaphasson. A közvéleményben a félelem, a teljes kiszolgáltatottság érzését erősíti.

Egy másik kifejezés is bekerült a köztudatba, mégpedig a magyarra nehezen lefordítható „*Gutmenschen*“, kb. „jótét lelkek“. Ez alatt a gyűjtő név alatt azok az iszlámmal valamilyen szinten foglalkozó szakértők, tudósok, értelmiségiek stb. értendők, akik vagy szántszándékkal, vagy naivan, de „becsukják a szemüket“ az iszlám „sötét oldala“ előtt, vagyis nem vesznek tudomást, illetve nem akarnak tudomást venni az iszlám „sötét oldaláról“. Nem vesznek észre (nem akarják észrevenni), mekkora veszélyforrást is jelent az iszlám, s tulajdonképpen „tágra nyitják az ajtókat“, mintegy felkínálva a lehetőséget az iszlámisták és a terroristák számára. Ők azok, akik „kékszeműek“ (*blauäugig*), tulajdonképpen naivak, akik az iszlámmal folytatott, illetve az iszlámról szóló dialógusban „kékszemű“ (naiv) álláspontot képviselnek.¹⁰¹

Jóllehet Németországban a londonihoz és a madridihoz hasonló terrorakciókra nem került sor, érdemes idézni két egymást követő belügyminiszter ezzel kapcsolatos kijelentését. Otto Schily 2004-ben nem sokkal a madridi merényletet követően így nyilatkozott: „Minden, az országban élő muszlim fell kell tegye magának a kérdést, vajon közösségeik miért termelnek ki ilyen ádáz fanatikusokat?“¹⁰² Wolfgang Schäuble pedig

¹⁰¹ Vö. Johannes KANDEL: „Lieber blauäugig als blind?“ Anmerkungen zum „Dialog“ mit dem Islam. i.m. A „kékszemű“ ez esetben tkp. naiv. A kifejezés a szőke, kékszemű náci katonákra utal, olyan emberekre, akik „Janus-arcúak“, akiknek látszólag talán igazuk van (ők maguk ezt gyakran így is gondolják), azonban valójában igen rosszat tesznek. Az iszlámmal kapcsolatos vita, illetve megosztottság 2001. szeptember 11. után az amerikai iszlám- illetve Közel-Kelet szakértők körében is felerősödött. Egymással élesen szemben álló két tábor alakult ki, amelyek kölcsönös vádaskodásokkal illették, illetve illetik azóta is egymást. Egyik fél a másikat az iszlám/izlamista veszély felnagyításával, eltúlzásával, míg másik fél az egyiket az iszlám/izlamizmus részéről fennálló veszély lebecsülésével, a figyelem „elaltatásával“. Bővebben lásd ROSTOVÁNYI Zsolt: Bernard Lewis és az iszlám világa. Utószó a magyar kiadáshoz. Bernard LEWIS és Buntzie Ellis CHURCHILL: *Iszlám. Nép és vallás*. HVG Kiadó, Budapest, 2009. 233-246.o.

¹⁰² A Frankfurter Allgemeine Zeitung 2004. március 21-i számából idézi Gerdien JONKER: Islamist or Pietist? Muslim Responses to the German Security Framework i.m. 128.o.

2006-ban az „iszlamista terrorizmust“ jelölte meg, mint első számú fenyegetést Németországra nézve.¹⁰³

Általánossá vált a stigmatizáció, az iszlám és az iszlamizmus azonosítása és a „muszlimok“ potenciális veszélyforrásként való feltüntetése. Egy Németországban született, iskoláit is ott végzett török származású képviselő, Mehmet Daimagüler keserűen tette szóvá, hogy választási plakátjaira ismeretlenek ráírták, hogy „alvó“ (*Schläfer*) – nyilvánvalóan azt értve alatta, hogy „alvó terrorista“ –, jöllehet a törököknek közülük nincs sem szeptember 11-éhez, sem Madridhoz. Azok a terroristák, akik Németországgal összefüggésbe hozhatók, részint nem törökök voltak, részint pedig olyan vendégdiákok, akik Németországot csak ideiglenes bázisként használták. „A legtöbb németországi muszlim számára – legyenek akár török, akár arab származásúak – Németország ennél sokkal többet jelent, Németország a hazánk.“¹⁰⁴

Egy 2005-ben az extremizmusról készült szövetségi jelentés 28 németországi muszlim szervezetet, illetve 32 100 személyt (a németországi muszlim népesség durván 1%-a, ebből 27 250 fő török, 3350 fő arab származású) minősített iszlamistának.¹⁰⁵ „Az iszlamisták száma nem ugyanaz, mint a potenciális terroristák száma – mondta Schäuble belügyminiszter –, de az iszlamistáknak olyan elképzelésük van az államrendről, amelyet mi nem osztunk. .. Nem akarunk terroristákat, de nem akarunk iszlamistákat sem.“¹⁰⁶ Az erőszakot toleráló iszlamisták száma a jelentés szerint jóval kevesebb, mintegy 2000 fő. Közéjük tartoznak a 2001-ben betiltott Kalifai Állam (*Kalifatstaat*) szervezet támogatói (mintegy 750-800 fő), akik meg akarják dönteni a demokráciát.

Németország – a különösen a „bal-liberális körök“ által szorgalmazott multikulturalizmus nevében – hosszú időn keresztül tolerálta az „iszlamista radikalizálódást“, amelynek egyenes következménye egyik oldalról az „iszlamista terror“ megjelenése, a másik oldalról pedig az az idegenellenesség, amelynek esetenként ártatlan muszlimok esnek áldozatául. „Akárcsak az iszlamista terrorizmus áldozatai, ők is egy halálos tolerancia áldozatai.“¹⁰⁷

Melyek azok a főbb tényezők, amelyek alapján a német szakértők a radikalizálódás erősödésére következtetnek a németországi muszlim fiatalság körében?

Általánosnak nevezhető tendencia az utóbbi években a vallásosság szerepének növekedése a németországi muszlimok – mindenekelőtt a fiatalabb korosztályok – között. 2000-ben és 2005-ben a török eredetű muszlimok körében az egyes kategóriák százalékos megoszlása a következőképpen alakult: erősen vallásos 7,6%-ról 28,1%-ra nőtt, inkább vallásos: 64,6% és 55,2%, inkább nem vallásos 24,5% és 11%, egyáltalán nem vallásos: 3,3% és 5,8%, vagyis a vallásosok aránya fenti időszakban 74,2%-ról 83,3%-ra növekedett.¹⁰⁸

¹⁰³ A Welt am Sonntag 2006. május 28-i száma alapján idézi Islam and Identity in Germany. i.m. 12.o.

¹⁰⁴ Mehmet DAIMAGÜLER: Wort zum Freitag. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23.06.2004. http://www.pressrelations.de/new/standard/result_main.cfm?r=159782&sid=&aktion=jour_pm&print=1&pdf=1

¹⁰⁵ Islam and Identity in Germany i.m. 15.o. Azokat a személyeket minősítették iszlamistának, akik vagy az iszlamista szervezetekhez tartoznak, vagy adót fizetnek számukra.

¹⁰⁶ i.m. 14.o.

¹⁰⁷ Günther LACHMANN: *Tödliche Toleranz* i.m. 8-9.o.

¹⁰⁸ Faruk SEN, Martina SAUER: Islam in Deutschland. Einstellungen der türkischstämmigen Muslime. Religiöse Praxis und organisatorische Vertretung türkischstämmiger Muslime in Deutschland. Ergebnisse einer bundesweiten Befragung. *ZfT-aktuell* Nr. 115. Essen, 2006. 20.o.

Önmagában persze a vallásosság növekedése nem hozható össze-függésbe a radikalizálódással, sőt kifejezetten pozitív hatásai is lehetnek. A muszlim fiatalok esetében azonban mindez a vallás átpolitizálódásának a növekedésével is együtt járt. Egyes vélekedések szerint mindebben komoly szerepet játszottak a 2001. szeptember 11-i események és azok többszörösen is negatív hatásai, ti. a muszlimok „őshonos németek” általi rosszabb megítélése és az erre való egyik válaszreakcióként a muszlimok erőteljesebb azonosulása az iszlámmal – sokak esetében pedig az iszlamizmussal.

A Heitmeyer-jelentés

Az iszlám – pontosabban az országban élő muszlim kisebbségek – és az erőszak viszonya Németországban már jó ideje foglalkoztatja mind a kérdéskörrel foglalkozó szakértőket, mind a közvéleményt. Mindehhez a kezdő lökést egy hatalmas vitákat kiváltott, mind a szakértőket, mind a közvéleményt rendkívüli mértékben megosztó felmérés eredményeit bemutató tanulmány adta meg, amelyet a Bielefeldi Egyetem Interdiszciplináris Konfliktus- és Erőszak-kutató Intézetének kutatócsoportja készített Wilhelm Heitmeyer professzor vezetésével a kilencvenes évek második felében.¹⁰⁹

Maga a kutatóintézet – legalábbis a *Die Zeit* 1998 januári tudósítása szerint – az (akkori) „idők szelleme ellen” dolgozik, mivel azt tekinti egyik fő feladatának, hogy megpróbálja feltárni a konfliktusok társadalmi okait. Heitmeyer professzornak van egy „rossz híre”, mégpedig az, hogy „erősödnek az etnikai-kulturális konfliktusok, velük együtt az erőszak, és a radikalizált modernség a maga rendkívül gyors változási dinamikájával egymással szembefordítja a társadalmat”.¹¹⁰

A tanulmány kiindulópontjával az az 1995-ös kérdőíves megkérdezés szolgált, amelynek során 63 észak-rajna-vesztfáliai általános- és szakiskola összesen 1200, 15 és 21 éves életkor közötti, vagyis harmadik generációs török származású diákja töltött ki egy átfogó kérdőívet. A kérdések igen széles spektrumot öleltek fel, kezdve az életkörülményektől az értékorientáción át az etnikai-kulturális identifikációig és politikai nézetekig. A kutatócsoport különös érdeklődéssel olvasta és értékelte azokat a válaszokat, amelyeket a diákok az iszlámhoz, a „fundamentalista” szervezetekhez, illetve az erőszakhoz való viszonyukat firtató kérdésekre adtak. A kérdőívekre adott válaszokat interjúk egészítették ki.

A megkérdezettek 65,4%-a vélte úgy, hogy mivel a Korán általános érvényű, Németországban is muszlimként kell élnie. 65,9% szerint az iszlám az egyedüli helyes vallás, más vallások tévesek, követőik ezért hitetlenek. 36,3%-nak az volt a véleménye, hogy a németországi törököknek terjeszteniük kell az iszlámot. Ami az erőszakkal kapcsolatos kérdésekre adott válaszokat illeti, miután a kutatócsoport következtetéseinek zömét ezekre alapozta, részletesen bemutatjuk a különböző válaszok százalékos arányát. A válaszadók a feltett kérdés, illetve kijelentés kapcsán öt lehetőség közül választhattak:

¹⁰⁹ Wilhelm HEITMEYER, Joachim MÜLLER, Helmut SCHRÖDER: *Verlockender Fundamentalismus. Türkische Jugendliche in Deutschland*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1997. Az *Institut für interdisziplinäre Konflikt- und Gewaltforschung*-ot 1996 végén alapították

¹¹⁰ Günter HOFMANN: Wilhelm Heitmeyer erforscht, was die Gesellschaft zusammenhält und wie Gewalt entsteht. Seine Ergebnisse sind vielen unheimlich: Den Politikern, den Freunden der Multikultur, den Islamisten. (Ein Mann macht sich unbeliebt. Aus der ZEIT-Reihe „Denker der Moderne”.) *Die Zeit*, 02. Januar 1998. <http://pdf.zeit.de/1998/02/denker4.txt.19980102.xml.pdf>

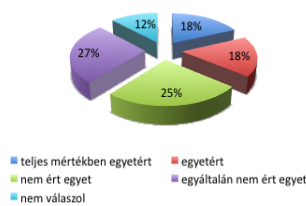

teljes mértékben egyetért, egyetért, nem ért egyet, egyáltalán nem ért egyet, nem válaszol.

- Az iszlám közösség érdekében kész vagyok akár fizikai erőszakot is alkalmazni a hitetlenek ellen: egyetért összesen 35,7%.
- Az iszlám közösség érdekében kész vagyok másokat megaláznai: egyetért 24,3%.
- Igazolható az erőszak, ha az iszlám hit érvényesítéséről van szó: egyetért 28,5%.
- Ha valaki az iszlám ellen harcol, meg kell ölni: egyetért 23,2%.

1. ábra

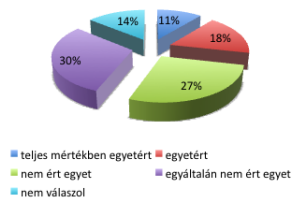
Az iszlám közösség érdekében kész vagyok akár fizikai erőszakot is alkalmazni a hitetlenek ellen

Az iszlám közösség érdekében kész vagyok másokat megaláznai

Igazolható az erőszak, ha az iszlám hit érvényesítéséről van szó

Ha valaki az iszlám ellen harcol, meg kell ölni

A kutatócsoport fő megállapítása az volt, hogy a harmadik generációs, török származású fiatalok körében jelentős mértékű, az iszlámon alapuló fölény- illetve felsőbbiség-érzet tapasztalható és ezzel összefüggésben egy vallásilag megalapozott készség, illetve készenlét az erőszakra.¹¹¹ Az okok rendkívül összetettek, individuális, szociális és politikai aspektusokkal egyaránt rendelkezők, kezdve a társadalmi modernizációs folyamat negatív következményeitől a megtapasztalt diszkriminációig. A török fiatalok válaszaikkal tulajdonképpen az önkéntes, illetve kényszerű dezintegrációs tapasztalatokra reagálnak. A dezintegrációs folyamatokat illetően a kutatócsoport véleménye szerint tartós problémáról van szó, amelynek erőssége az elkövetkező években még nyilvánvalóbbá válik majd. Az össztársadalmi integráció szempontjából viszont igen veszélyes fejlődési irány lenne, ha a de-tradicionizált, szekularizált és funkcionálisan differenciált többségi társadalom konfrontálódna a kisebbségek kiformalódó „párhuzamos társadalmainak” re-tradicionizált, vallási-politikai motivációjú részcsoportjaival. Mindez ugyanis akár a

¹¹¹ „.. starke Zusammenhang zwischen einem islamzentrierten Überlegenheitsanspruch mit einer vorwiegend konservativ-traditionellen Sichtweise und einer religiös fundierten Gewaltbereitschaft”. Ezek a legtöbbit idézett – egyúttal legtöbbit bíralt – megállapításai a tanulmánynak. Bírálókat kapott a szerzők által alkalmazott “szociológiai szakzsargon” is.

többségi társadalmon belül is a vallási-kulturális források és motivációk revitalizációját eredményezheti.

Jóllehet a szerzők óvnak a túldramatizálás veszélyétől, ezt maguk sem tudják elkerülni. A munka következtetéseivel egyesek szerint túl messzire megy – már-már a „kultúrasszizmus“ irányába.¹¹² Tendenciózan úgy értelmezi a válaszokat, hogy azokból a radikalizálódás, az elkülönülési igény tűnjék ki elsősorban. Az, hogy a harmadik generációs török fiatalok negyede-harmada a hitéért akár erőszakot is kész alkalmazni, kétségkívül nyugtalanító. A feltett kérdések között azonban sehol sem szerepelt, konkrétan hol, milyen körülmények között és kik ellen? A tanulmány ugyanakkor egyértelműen azt sugallja, mintha a török fiatalok ezt az erőszakot Németországban, a német társadalommal szemben is készek lennének alkalmazni. Joggal veti a kutatócsoport szemére egy kritikus, hogy a „Ha valaki az iszlám ellen harcol, meg kell ölni“ kijelentés sokkal inkább vonatkoztatható Boszniára, mint Németországra.¹¹³ Elhanyagolja a tanulmány például azt is, hogy a megkérdezettek 70%-a egyetértett a következő kijelentéssel: „Az idegenellenesség megmutatta, hogy a németeknek és a törököknek szorosabban össze kell tartaniuk“.

Egyes kritikusok a Samuel Huntington féle „civilizációk összecsapása“ teória előfutárát látják a Heitmeyer vezette kutatócsoport tanulmányában. A német szintéren is egyfajta „kultúrharcol“ (*Kulturkampf*) zajlik, melyet „jól szimbolizálnak“ a német szomszédság nyugalmát zavaró, a muszlimokat imára szólító hangosbeszélők, vagy a muszlim tanárnő a keresztény Nyugat alapértékei elleni támadásként is felfogható fejkendőviselete – jegyzik meg ironikusan. Egyes politikusok kijelentéseiből, a média megnyilvánulásából úgy tűnik, az „iszlám fundamentalisták“ már jó ideje bomlasztják a liberális és idegenszerető német társadalmat. „A »Verlockender Fundamentalismus« teljes mértékben beleillik ebbe a társadalmi légkörbe.“¹¹⁴

A kutatócsoport látszólagos szigorú „tudományossága“ pedig nem más, mint a Nyugat- illetve Európa-centrikus társadalomtudomány megnyilvánulása. A modern, funkcionálisan tagolt társadalommal áll szemben a tradicionális, közel-keleti gyökerezettségű „iszlám fundamentalizmus“, „itt egy civilizációs szempontból fölényben lévő, »modern« társadalom felvilágosult, racionális tudósai, sikeres polgárai, ott az elmaradott, civilizálatlan, önreflexióra képtelen muszlim »vendégmunkások« – ami erősen emlékeztet a „klasszikus“ európai keletkutatásra.¹¹⁵

Egy 2007-es interjúban Heitmeyer kifejtette, hogy szerinte erőszak-mentes társadalom nincs, csak „erőszakszegény“ és „erőszakgazdag“ társadalom. Németországot illetően pedig – némiképp ellenpontozva korábbi tanulmányuk egyoldalúságát – kiemelte a jobboldali szélsőségesek által alkalmazott erőszakot.¹¹⁶

Szinte egyidejűleg a Heitmeyer-féle tanulmánnyal készült egy másik felmérés is a berlini török fiatalok körében, amely sokkal „pozitívabb“ képet mutat, mondhatni épp

¹¹² Fundamentalistische Orientierungen. Eine Studie über türkische Jugendliche in Deutschland. *Neue Zürcher Zeitung*. <http://www.amazon.de/Verlockender-Fundamentalismus-Wilhelm-Heitmeyer/dp/351811767X>

¹¹³ Jörn SCHULTZ: *Verlockendes Feinbild. Islam und Islam-Debatte in Deutschland*. <http://www.oeko-net.de/kommune/kommune7-98/zschul7.htm>

¹¹⁴ Irmgard PINN: *Verlockende Moderne? Türkische Jugendliche im Blick der Wissenschaft*. *Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung*, Duisburg, 1999. 8.o.

¹¹⁵ i.m. 13.o.

¹¹⁶ Spaltung droht. Ein Gespräch mit dem Sozialwissenschaftler Wilhelm Heitmeyer über wachsende Gewalt, Abstiegsängste der Mitte und den Einfluss der Rechtsextremisten. *Zeit online* – 30. März 2007. <http://pdf.zeit.de/online/2007/15/gewalt-heimtaylor.pdf>

ellentétes következtetések levonására szolgálhat alapul. A megkérdezettek mindössze 2,7%-a mutatkozott készen akár erőszak alkalmazására is, míg 88% a másként gondolkodókkal szembeni toleranciát, a békés együttélést tartotta fontosnak.¹¹⁷

Idegen-ellenesség

A radikalizálódás és az erőszak persze kétoldalú dolog. Németországot e téren az is megkülönbözteti Nagy-Britanniától és Franciaországtól, hogy sem a londonihoz hasonló terrorakciókra, sem a párizsihoz hasonló zavargásokra nem került sor. Erőszakos megnyilvánulásoknak pedig gyakran épp a bevándoroltak esnek áldozatául. Nem sokkal a berlini fal leomlását követően 1991 szeptemberében Rostockban és Hoyerswerdában neo-nácik megtámadták az ázsiai és afrikai vendégmunkások lakóhelyeül szolgáló épületeket, s egyebek mellett Molotov-koktélokot dobtak rá. „Ki a külföldiekkel“ (*Ausländer raus!*) – skandálta a tömeg, amely botokkal, sörösüvegekkel és más eszközökkel ütötte az elmenekülni nem tudó külföldieket. Négy nap elteltével a rendőrség kimenekítette a külföldieket – „Hoyerswerda külföldi-mentessé vált“.¹¹⁸ A megmozdulásoknak – amelyek más német városokra is kiterjedtek – halálos áldozatai is voltak. „Európai civilizációról beszélnek, de amit itt látok, az barbarizmus“ – mondta egy afrikai antirasszista aktivista.¹¹⁹

Időről időre sor kerül hasonló, külföldi-ellenes akciókra. 1993-ban Solingenben egy német fiatalok által okozott tűzben 5 török lány és asszony veszítette életét. Alig egy héttel a török miniszterelnök, Erdogan már említett, 2008-as németországi látogatását megelőzően pedig Ludwigshafenben egy török családok által lakott házban kilencen meghaltak és hatvanan megsebesültek, amikor tűz ütött ki.¹²⁰

Létezik-e akkor Németországban iszlám-ellenesség, iszlamofóbia? Erre a kérdésre egyértelmű, objektív, empirikus adatokkal alátámasztható választ aligha lehet adni. Wilhelm Heitmeyer egy újabb felmérés eredményeiről a kétezres évek elején közzétett jelentésében úgy foglalt állást, hogy bár az iszlámmal szembeni általános ellenségesegről (*Islamfeindlichkeit*) nem beszélhetünk, a megkérdezettek 48,6%-a problémákat érzékelt azokon a vidékeken, ahol sok muszlim lakik. A megkérdezettek mintegy fele a muszlim vallási infrastruktúra további kiépítésében a muszlim befolyás kiterjesztése révén aggodalomra okot adó problémát lát.¹²¹

A Konrad Adenauer Stiftung 2003-ban publikált felmérése szerint¹²² a német lakosság kétharmada támogatja a muszlimok korlátozásmentes, szabad vallásgyakorlását, s több mint fele helyesli az iszlám vallásoktatás bevezetését az állami iskolákban. 43%

¹¹⁷ Junge Türken wollen einen deutschen Paß. *Berliner Zeitung*, 13. Dezember 1997. <http://www.berlinonline.de/berlinerzeitung/archiv/.bin/dump.fcgi/1997/1213/lokales/0099/index.html>

¹¹⁸ Martin A. LEE: *The Beast Reawakens. Fascism's Resurgence from Hitler's Spymasters to Today's Neo-Nazi Groups and Right-Wing Extremists*. Routledge, New York, 2000. 266.o.

¹¹⁹ i.m. 269.o.

¹²⁰ German Police Probing Arson Claim. Turkish Immigrants Killed in Blaze. *Spiegel Online International*, 02/05/2008. <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,533293,00.html>

¹²¹ Wilhelm HEITMEYER (Hrsgg.): *Deutsche Zustände*. Folge 1. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2002. 107., 22.o. c. munkájára hivatkozva közli: Johannes KANDEL: „Lieber blauäugig als blind“ i.m. 11.o.

¹²² Ulrich von WILLIAMOWITZ-MOELLENDORFF: Was halten die Deutschen vom Islam? Ergebnisse einer Umfrage. Arbeitspapier/Dokumentation Nr. 109, *Konrad-Adenauer-Stiftung*, Sankt Augustin, 05/2003

ugyanakkor kételkedik az iszlám toleranciájában, 46% pedig nem fogadja el azt a tételt, miszerint az iszlám és a kereszténység ugyanazokat az értékeket képviselik. Csak kevesen érzik úgy, hogy zavarják őket a környezetükben élő muszlimok, 67% viszont elvárja a muszlimoktól, hogy vallásgyakorlásuk során tekintettel legyenek a német lakosságra.

Fenti felmérések eredményei homlokegyenest eltérő következtetések levonására szolgáltak alapul. Ali Kizilkaya, az *Islamrat für die Bundesrepublik Deutschland* elnöke a Heitmeyer-féle felmérés eredményében annak megerősítését látta, hogy növekvőben van Németországban az iszlámmal szembeni ellenségesség (*Islamfeindschaft*).¹²³ Johannes Kandel szerint viszont bizonyos, az iszlámmal szembeni ellenséges megnyilvánulások és kinyilvánított aggályok ellenére egyáltalán nincs szó tartós „iszlamofóbiáról”, s az „iszlám ellenségkép” (*Feinbild Islam*) mesterséges felnagyítása nem akadályozhatja meg a muszlimok társadalmi integrációjának megkönnyítését célzó erőfeszítéseket.

A „dialógusról”

Van, aki Roman Herzog német államfő könyvét¹²⁴ egyfajta mérföldkönek tartja a „dialógus” hivatalos, állami szintre emelését illetően Németországban. A „dialógus” ettől kezdve a mindennapok és a közbeszéd állandó részévé is vált, amire csak „részletesebbek” a 2001. szeptember 11-i események. „2001. szeptember 11. óta alig telik el egy nap anélkül, hogy valahol a Köztársaságban ne kerülne sor »dialógusra« muszlimok és a »többségi társadalom« képviselői között. ... A dialógusban részt vevő partnerek kölcsönös nagybecsülésükről biztosítják egymást, határozottan visszautasítják az »ellenségképeket« és hitet tesznek a tolerancia és egymás elfogadása mellett.” Szeptember 11. óta egy „hektikus »dialogeritis«” lett úrrá a német társadalmon.¹²⁵

Sokak szerint nem ártana azonban magát a dialógust is görcsö alá venni, egy „meta-diskurzust” folytatni a dialógusról, „dialógust a dialógusról”. A látszólagos egyetértés és sikeresség mögött ugyanis komoly és megoldatlan problémák rejlenek. A dialógusok többsége ugyanis olyan „elit-dialógus”, amelyben szakértők, illetve szervezetek képviselői vesznek részt. A muszlimok oldaláról pedig alapvető kérdés: ki beszélhet a muszlimok nevében, ki képviselheti jogosan a muszlimokat? Ugyanis – amint arra már többször is történt utalás – a szervezett (szervezetekhez tartozó) muszlimok a németországi muszlimoknak mindössze jó ha 10%-át teszik ki.¹²⁶ Egyébként is: önmaguk-

¹²³ Pressemitteilung des Islamrates für die Bundesrepublik Deutschland vom 12. November 2002. <http://www.islamrat.de>

¹²⁴ Roman HERZOG: *Wider den Kampf der Kulturen. Eine Friedensstrategie für das 21. Jahrhundert*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2000

¹²⁵ Vö. Johannes KANDEL: „Lieber blauäugig als blind?” Anmerkungen zum „Dialog” mit dem Islam i.m.

¹²⁶ Johannes Kandel ironikusan mutatja be a dialógusok általános forgatókönyvét. Első lépés: a muszlim résztvevő érzékelteti a nem muszlim résztvevőkkel, hogy egyáltalán nem értik az iszlámot, illetve azt a keveset, amit tudnak róla, hibásan értelmezik. A Koránból arab nyelven mondott idézetek „felerősítik a hatást”. Második lépés: a muszlim résztvevő felveszi az áldozat szerepét. Felsorolja mindazokat a károkat, amelyeket a kereszténység (keresztes háborúk, inkvizíció, kolonializmus) és az ateizmus (kommunizmus, sztálinizmus, fasizmus) okozott az iszlámnak. Hozzáteszi mindehhez az állam nem megfelelő integrációs politikáját és a muszlimokkal szembeni nyílt vagy rejtett diszkriminációt. Ekkorra már olyan erős a hallgatóság büntudata – jegyzi meg Kandel –, hogy senkinek sincs bármiféle kritikai észrevétele. A harmadik lépés: a muszlim résztvevő utal a vallások közös pontjaira, majd a „vallások közötti dialógus” szükségességének hangsúlyozásával zárja mondandóját. „Van kérdés?” Johannes KANDEL i.m. 2-3.o.

ban a dialógusok – bár szükségességükhöz nem férhet kétség – nem oldják meg az égető problémákat.

Thilo Sarrazin hatalmas vihart kavart könyve, majd Angela Merkel kancellár beszéde¹²⁷ nyomán 2010 őszére újult erővel robbant ki a vita Németországban a bevándoroltak – mindenekelőtt a muszlimok, konkrétan a törökök és az arabok – integrációjáról.¹²⁸ Ennek kapcsán sokan felhívták a figyelmet az évekkel korábban lefolytatott „Leitkultur“-vitára, illetve arra, hogy a problémakomplexum egyik központi kérdését az értékek jelentik, hogy ti. léteznek-e közös, mindenki számára „kötelezően“ elfogadandó értékek, avagy létrejöhet-e a bevándorlók hatására olyan társadalom, amelyben egészen más értékek dominálnak? Abdullah Gül, török köztársasági elnök az „integrációpártiak“ táborát erősítve a németországi török kisebbség akcentus nélküli, folyékony német nyelvtudásának szükségességére hívta fel a figyelmet hangsúlyozva, hogy ők is a német társadalom részei.¹²⁹ A vita folytatódik.

Felhasznált irodalom

- ALSAYYAD, Nezar and Manuel CASTELLS (szerk.): *Muslim Europe or Euro-Islam. Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization*. Lexington Books, Lanham stb., 2002
- BLUME, Michael: *Islam in Deutschland 2030 – Erstellung einer begründeten Prognose*. Eberhard Karls Universität, Tübingen, 2006
- CESARI, Jocelyne et al: Securitization and Religious Divides in Europe. Muslims in Western Europe After 9/11: Why the Term Islamophobia is more Predicament than an Explanation. Submission to the Changing Landscape of Citizenship and Security 6th PCRD of *European Commission*. 1 June, 2006
- Crisis Group interview*, Eberhard Schenk, Hauptschullehrer Kreuzberg/Steglitz, Berlin, 3 January 2006
- CYRUS, Norbert: Undocumented Migration. Counting the Uncountable. *Country Report – Germany*. December 2008 (revised July 2009)
<http://clandestino.eliamep.gr/clandestino-country-reports>
- DAIMAGÜLER, Mehmet: Wort zum Freitag. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23.06.2004.
http://www.pressrelations.de/new/standard/result_main.cfm?r=159782&sid=&aktion=jour_pm&print=1&pdf=1
- Erdogan Proposes Turkish-Medium High Schools for Germany. *Spiegel Online International*, 02/08/2008.
<http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,534090,00.html>
- Erdogan's One-Man Show. *Spiegel Online International*, 02/11/2008.
<http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,534519,00.html>

¹²⁷ Lásd ROSTOVÁNYI Zsolt: Európai (euro-)iszlám vagy iszlám Európában c. tanulmányát – In Rostoványi Zsolt (szerk): *Az iszlám Európában*. Grotius Könyvtár 5. köt. Budapest, 2010. 13-97.o.

¹²⁸ Lásd egyebek mellett: Integration. *Cafebabel.com*.
<http://www.cafebabel.de/tag/6/human%20rights/integration/Integration/>

¹²⁹ „Es ist gut dass Özil für Deutschland spielt”. *Sueddeutsche.de*, 16.10.2010.
<http://www.sueddeutsche.de/politik/integrationsdebatte-es-ist-gut-dass-oezil-fuer-deutschland-spielt-1.1012665>

- FETZER, Joel S., J. Christopher SOPER: *Muslims and the State in Britain, France, and Germany*. Cambridge University Press, Cambridge stb., 2006
- Fundamentalistische Orientierungen. Eine Studie über türkische Jugendliche in Deutschland. *Neue Zürcher Zeitung*. <http://www.amazon.de/Verlockender-Fundamentalismus-Wilhelm-Heitmeyer/dp/351811767X>
- German Police Probing Arson Claim. Turkish Immigrants Killed in Blaze. *Spiegel Online International*, 02/05/2008. <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,533293,00.html>
- Germany's Turkish voters feel neglected in election campaign. *Today's Zaman*, 17 September 2009. <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-187351-germanys-turkish-voters-feel-neglected-in-election-campaign.html>
- Goethe als Muslim von Schaikh 'Abdalqadir Al-Murabit. Weimar, 19. Dezember 1995. <http://www.enfal.de/gote-fat.htm>
- GÖLLNER, Uta: *Über den Islam in Deutschland*. <http://hohewarte.de/MuM/Jahr2003/Islam0321.pdf>
- HAFEZ, Kai, Carola RICHTER: Das Gewalt- und Konfliktbild des Islams bei ARD und ZDF. Eine Untersuchung öffentlich-rechtlicher Magazin- und Talksendungen. *Universität Erfurt*, Januar 2007
- HAUG, Sonja, Stephanie MÜSSIG, Anja STICHS: Muslimisches Leben in Deutschland im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz. Forschungsbericht 6. *Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*, Nürnberg, Juni 2009
- HAWLEY, Charles: Germany's Pseudo Culture War. *Spiegel International*, 11/23/2004 <http://www.spiegel.de/international/0,1518,329248,00.html>
- HEITMEYER, Wilhelm, Joachim MÜLLER, Helmut SCHRÖDER: *Verlockender Fundamentalismus. Türkische Jugendliche in Deutschland*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1997
- HEITMEYER, Wilhelm (Hrsgg.): *Deutsche Zustände*. Folge 1. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2002
- HEITMEYER, Wilhelm: Spaltung droht. Ein Gespräch mit dem Sozialwissenschaftler Wilhelm Heitmeyer über wachsende Gewalt, Abstiegsängste der Mitte und den Einfluss der Rechtsextremisten. *Zeit online* – 30. März 2007. <http://pdf.zeit.de/online/2007/15/gewalt-heimtaylor.pdf>
- HERZOG, Roman: *Wider den Kampf der Kulturen. Eine Friedensstrategie für das 21. Jahrhundert*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2000
- HOLL, Thomas: Begriff Leitkultur vertieft Gräben. *Die Welt*, 9. November 2000 http://www.welt.de/print-welt/article546264/Begriff_Leitkultur_vertieft_Graeben.html
- HORSCH, Silvia: Der Islam – eine europäische Tradition. Vortrag am 6. Februar 2008 auf der Islamwoche Berlin. http://www.al-sakina.de/inhalt/artikel/Islam_Europa/islam_europa.html
- Islam in Deutschland. *Der Bürger im Staat*, 51. Jahrgang, Heft 4, 2001. Herausgegeben von der Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg
- Islam in the European Union: What's at Stake in the Future? *Directorate General Internal Policies of the Union, Policy Department Structural and Cohesion Policies, Culture and Education*. IP/B/CULT/ST/2006_061. 14 May 2007
- Islam and Identity in Germany. *Crisis Group Europe Report No. 181*, 14 March 2007. International Crisis Group

- Islamische Charta*. Grundsatzklärung des Zentralrats der Muslime in Deutschland (ZMD) zur Beziehung der Muslime zum Staat und der Gesellschaft. <http://www.zentralrat.de/3035.php>
- JANY János: *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza*. Gondolat, Budapest, 2006
- JONKER, Gerdien, Valérie AMIRAUX (szerk.): *Politics of Visibility. Young Muslims in European Public Spaces*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2006.
- JONKER, Gerdien: Islamist or Pietist? Muslim Responses to the German Security Framework. In: JONKER, Gerdien and Valérie AMIRAUX (szerk.): *Politics of Visibility* i.m. 123-150.o.
- Junge Türken wollen einen deutschen Paß. *Berliner Zeitung*, 13. Dezember 1997. <http://www.berlinonline.de/berlinerzeitung/archiv/.bin/dump.fcgi/1997/1213/lokales/0099/index.html>
- KANDEL, Johannes: "Lieber blauäugig als blind?" Anmerkungen zum "Dialog" mit dem Islam. *Friedrich Ebert Stiftung*, Berlin, 2002. <http://www.fes-online-akademie.de/modul.php?md=4&c=texte&id=52>
- KANDEL, Johannes: Organisierte Islam in Deutschland und gesellschaftliche Integration. *Politische Akademie der Friedrich-Ebert-Stiftung, Referat Interkultureller Dialog*, September 2004
- KHOURY, Adel Theodor, Peter HEINE, Janbernd OEBBECKE: *Handbuch Recht und Kultur des Islams in der deutschen Gesellschaft*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2000
- KICSI Valéria: Törökország és az iszlám. Az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében 3: Irányzatok a mai törökországi iszlámban. *Török-Magyar Kulturális Hírportál*, 2008. <http://www.turkinfo.hu/index.php?oldal=tanulmany&&tanoldal=tanreszl&&adat=878>
- LACHMANN, Günther: *Tödliche Toleranz. Die Muslime und unsere offene Gesellschaft*. Piper Verlag, München, 2005
- LEE, Martin A.: *The Beast Reawakens. Fascism's Resurgence from Hitler's Spymasters to Today's Neo-Nazi Groups and Right-Wing Extremists*. Routledge, New York, 2000
- LEICHT, Robert: Die Kultur des Leithammels? *Die Zeit*, 2000. 43. sz. http://www.zeit.de/2000/43/200043_robertleicht_1025.xml
- Leitkultur – Deutschland's "wichtigste" Debatte. <http://www.shortnews.de/id/143327/Leitkultur-Deutschland-s-wichtigste-Debatte>
- LEWIS, Bernard és Buntzie Ellis CHURCHILL: *Islám. Nép és vallás*. HVG Kiadó, Budapest, 2009
- LUFT, Stefan: *Abschied von Multikulti. Wege aus der Integrationskrise*. Resch-Verlag, Gräfelfing, 2006
- MANZ, Stefan: Constructing a Normative National Identity: The Leitkultur Debate in Germany, 2000/2001. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 25, No. 5&6, 2004
- MEKHENNET, Souad, Claudia SAUTTER, Michael HANFELD: *Die Kinder des Dschihad. Die neue Generation des islamistischen Terrors in Europa*. Piper Verlag, München und Zürich, 2006

- MERZ, Friedrich: Einwanderung und Identität. *Die Welt*, 2000. oktober 25. http://www.welt.de/print-welt/article540438/Einwanderung_und_Identitaet.html, <http://www.cdu.de/ueber-uns/buvo/merz/fm-welt-leitkultur.htm>
- MODOOD, Tariq: *Multicultural Politics. Racism, Ethnicity and Muslims in Britain*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2005
- MOHAGHEGHI, Hamideh: *Der Islam in Deutschland*. www.al-sakina.de/inhalt/artikel/amg/mohagh/mohagh.html
- MROZEK, Andrea: Heavy on the Leitkultur. *Central European Review*, Vol 2, No 42, 4 December 2000. Ce-review.org, <http://www.ce-review.org/00/42/mrozek42.html>
- Muslims in the European Union. Discrimination and Islamophobia. *European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia*, 2006
- Muslims in the EU: Cities Report, Germany. *Open Society Institute EU Monitoring and Advocacy Program*, 2007
- NA'IM, Abdullahi Ahmed An-: *Toward an Islamic Reformation. Civil Liberties, Human Rights, and International Law*. Syracuse University Press, Syracuse, New York, 1990
- NIELSEN, Jorgen: *Muslims in Western Europe*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004
- NOWAK, Jürgen: *Leitkultur und Parallelgesellschaft – Argumente wider einen deutschen Mythos*. Brandes & Apsel, Frankfurt am Main, 2006
- OBERNDÖRFER, Dieter: *Leitkultur und Berliner Republik. Die Hausordnung der multikulturellen Gesellschaft Deutschlands ist das Grundgesetz*. http://portal.uni-freiburg.de/politik/seminar/mitarbeiter/pics/Oberndoerfer/leitkultur_und_berliner_republik
- ONDER, Zehra: Muslim-Turkish Children in Germany: Sociocultural Problems. *Migration World Magazine*, Vol. 24, No. 5, 1996, 18-24.o.
- PAULY, Robert J. Jr.: *Islam in Europe. Integration or Marginalization?* Ashgate, Aldershot, England, Burlington, USA, 2004
- PECHMANN, Ralph und Martin REPPENHAGEN: *Mission im Widerspruch*. AUSAAT Neukirchner, 1999
- PINN, Irmgard: *Verlockende Moderne? Türkische Jugendliche im Blick der Wissenschaft*. Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung, Duisburg, 1999
- Rede der Parteivorsitzenden, Bundeskanzlerin Dr. Angela Merkel, anlässlich des Grundsatzprogrammkongresses der CDU Deutschlands am 4. September 2007 in Hanau. <http://www.grundsatzprogramm.cdu.de/doc/070904-rede-pv-hanau.pdf>
- SCHIFFER, Sabine: *Islam in den Medien*. Vortrag gehalten am 3.6.2004 im Rahmen der 10. Islamwoche in Berlin. http://www.al-sakina.de/inhalt/artikel/islam_medien/islam_medien.html
- SCHÄUBLE, Wolfgang: Einheit in der Vielfalt: Integration in Deutschland. Rede von Bundesminister Dr. Wolfgang Schäuble anlässlich der Tagung "Integration: Zauberformel – Probleme – Notwendigkeit" der Evangelischen Akademie Tutzing am 1. Juli 2006. http://www.deutsche-islam-konferenz.de/cln_110/nn_1319102/SubSites/DIK/DE/PressePublikationen/Reden/Reden/20060701-einheitindervielfalt.html
- SCHÄUBLE, Wolfgang: Das Islambild in Deutschland: Neue Stereotype, alte Feinbilder? Rede von Bundesminister Dr. Wolfgang Schäuble zur Eröffnung der Fachkonferenz "Das Islambild in Deutschland: Neue Stereotype, alte Feindbilder?" am 27. Februar 2008 in Berlin

- SCHOLL-LATOUR, Peter: *Das Schwert des Islam. Revolution im Namen Allahs*. Wilhelm Heyne Verlag, München, 1990
- SCHÖNBOHM, Jörg: Multikulti ist am Ende. *Netzeitung.de*, 07. Jul 2006. <http://www.netzeitung.de/deutschland/419079.html>
- SCHULZ, Jörn: *Verlockendes Feinbild. Islam und Islam-Debatte in Deutschland*. <http://www.oeko-net.de/kommune/kommune7-98/zzschul7.htm>
- SEN, Faruk – Hayrettin AYDIN: *Islam in Deutschland*. Verlag C.H. Beck, München, 2002
- SEN, Faruk und Martina SAUER: Islam in Deutschland. Einstellungen der türkischstämmigen Muslime. Religiöse Praxis und organisatorische Vertretung türkischstämmiger Muslime in Deutschland. Ergebnisse einer bundesweiten Befragung. *ZfT-aktuell* Nr. 115. Essen, 2006
- SINNO, Abdulkader H. (szerk.): *Muslims in Western Politics*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2009
- SOMMER, Theo: Der Kopf zählt, nicht das Tuch. Ausländer in Deutschland: Integration kann keine Einbahnstraße sein. *Die Zeit*, 1998. 30.
- SOMMER, Theo: Einwanderung ja, Ghettos nein. Warum Friedrich Merz sich zu Unrecht auf mich beruft. *Die Zeit*, 2000. 47. http://www.zeit.de/2000/47/200047_leitkultur.xml?page=all
- SOPER, J. Christopher and Joel S. FETZER: The Practice of Their Faith: Muslims and the State in Britain, France, and Germany. In: Abdulkader H. SINNO (szerk.): *Muslims in Western Politics* i.m.
- SPIEGEL, Paul: Was soll das Gerede um die Leitkultur? *Die Welt*, 11. November 2000 http://www.welt.de/print-welt/article546696/Paul_Spiegel_Was_soll_das_Gerede_um_die_Leitkultur.html
- SPULER-STEGEMANN, Ursula: Muslime in Deutschland: Organisationen und Gruppierungen. In: *Islam in Deutschland. Der Bürger im Staat* i.m.
- Stand der rechtlichen Gleichstellung des Islam in Deutschland. Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Abgeordneten Josef Philip Winkler, Volker Beck, Renate Künast, Monika Lazar und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Drucksache 16/5033. 18.04.2007
- STRITZKY, Johannes von: Germany's Immigration Policy: From Refusal to Reluctance (ARI). *Real Instituto Elcano*, 3/6/2009. http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_eng/Content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/demography+population/ari93-2009
- TIBI, Bassam: *Die Krise des modernen Islams. Eine vorindustrielle Kultur im wissenschaftlich-technischen Zeitalter*. Verlag C.H.Beck, München, 1981
- TIBI, Bassam: *Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1995
- TIBI, Bassam: Multikultureller Werte-Relativismus und Werte-Verlust. Demokratie zwischen Werte-Beliebigkeit und pluralistischem Werte-Konsens. In: Ralph PECHMANN und Martin REPPENHAGEN: *Mission im Widerspruch* i.m. 61-76.o., http://www.nbc-pfalz.de/pdf/religionen/tibi_multikultureller-werterelativismus.pdf
- TIBI, Bassam: Deutschland braucht eine Leitkultur. Gegenprogramm zu multikultureller Wertebeliebigkeit. *Focus*, 44. sz., 30. 10. 2000
- TIBI, Bassam: Leitkultur als Wertekonsens. Bilanz einer missglückten deutschen Debatte. *Politik und Zeitgeschichte*, B 1-2/2001, 23-26.o.,

http://www.bpb.de/publikationen/40QIUX,0,0,Leitkultur_als_Wertekonsens.html#art0

- TIBI, Bassam: *Der Islam und Deutschland. Muslime in Deutschland*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, München, 2001
- TIBI, Bassam: *Islamische Zuwanderung. Die gescheiterte Integration*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, München, 2002
- TIBI, Bassam: *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeliebigkeit*. Siedler Taschenbücher, München, 2002
- TIBI, Bassam: Muslim Migrants in Europe: Between Euro-Islam and Ghettoization. In: ALSAYYAD, Nezar and Manuel CASTELLS (eds.): *Muslim Europe or Euro-Islam* i.m. 31-52.o.
- TIBI, Bassam: "Wir brauchen eine europäische Leitkultur". Interview mit dem Politologen Tibi. *Der Spiegel*, 23. November 2004
<http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,329233,00.html>
- TIBI, Bassam: *Islam between Culture and Politics*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, New York, 2005
- TIBI, Bassam: "Europeans Have Stopped Defending Their Values". Interview with German Islam Expert Bassam Tibi. *Spiegel Online International*, 10/02/2006.
<http://www.spiegel.de/international/spiegel/0,1518,440340,00.html>
- TIBI, Bassam: Die Neuerfindung des Islam. *Der Tagesspiegel*, 19.2.2006
- TIBI, Bassam: Der Euro-Islam als Brücke zwischen Islam und Europa. *Perlentaucher.de*, Das Kulturmagazin, 20.03.2007.
<http://www.perlentaucher.de/artikel/3764.html#>
- TIBI, Bassam: *Political Islam, World Politics and Europe. Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad*. Routledge, London and New York, 2008
- TIBI, Bassam: *Islam's Predicament with Modernity. Religious Reform and Cultural Change*. Routledge, London and New York, 2009
- TIEMANN, Sophia: *Die Integration islamischer Migranten in Deutschland und Frankreich – ein Situationsvergleich ausgewählter Bevölkerungsgruppen*. Wostok, Berlin, 2004
- TIETZE, Nikola: *Islamische Identitäten. Formen muslimischer Religiosität junger Männer in Deutschland und Frankreich*. Hamburger Edition, Hamburg, 2001
- Turkish Vote May Decide German Elections. *The Brussels Journal*, 2009-09-25.
<http://www.brusselsjournal.com/node/4101>
- Was ist Leitkultur? 21.12.2000. <http://www.leitkulturkunde.de/>
- WILIAMOWITZ-MOELLENDORFF, Ulrich von: Was halten die Deutschen vom Islam? Ergebnisse einer Umfrage. Arbeitspapier/Dokumentation Nr. 109, *Konrad-Adenauer-Stiftung*, Sankt Augustin, 05/2003
- YURDAKUL, Gökce: Secular Versus Islamist: The Headscarf Debate in Germany. In: Gerdien JONKER and Valérie AMIRAUX (szerk.): *Politics of Visibility* i.m. 151-168.o.